

Академик БОГУМИЛ ХРАБАК

ФРАНЦУЗИ И ЦРНА ГОРА (ОКТОБАР 1918 - КРАЈ 1920. ГОДИНЕ)

Први светски рат био је велика прекретница новије прошлости Европе. Због тога не престају ни научна интересовања за тај четворогодишњи период рађања савремене Европе. У том процесу Француска је била на страни Србије. Ипак, то њено подржавање није значило да она у име великих сила помаже по сваку цену Србију и да ова може у њено име да влада Црном Гором, како је још у току збивања алудирала црногорска емиграција и како и данас наглашавају сепаратисти. Француска подршка није никад представљала међусобну зависност и условљеност, као италијанска политика према црногорској емиграцији. Та помоћ трајала је до јула 1920. године. После одласка Француза из Боке Которске, а то значи и после прекида надзора великих сила над радом Србије у Црној Гори (јер је међународно призната Краљевина СХС), односи нове јужнословенске државе према Француској били су односи које су и друге државе имале у тадашњем контрапункту европске арене. Оно што је приближавало Југословене и Французе била је заједничка потреба обуздавања италијанског обесног империјализма.

Ова расправа не представља рад из дипломатске историје нити замашније улази у тзв. велику политику, која се увек глобално и недовољно конкретно приказује. Зато и наслов не гласи "Француска и Црна Гора". Овим текстом треба приказати реалне односе Француза и Срба као браће по оружју у великом прохујалом рату, чије је свакодневне контакте на терену могла само помутити "велика политика", која увек мора рачунати на ставове других великих сила у аеропагу политичких богова. Одупирање Италији и њеним пенетрацијама на све стране била је стварна потка француско-југословенских односа.

Извори за овај рад су војне и дипломатске провенијенције. Карактеристично је да су најмање француски, јер је "Политичко одељење"

француског министарства спољних послова уништено у рату априла 1940. као и југословенско годину дана касније. Италијанска дипломатска грађа је сачувана, а архивалије војног архива одређени странци у Риму не могу добити за истраживање. Југословенске војне архивалије су сређене и веома корисно служе историјској науци. Та грађа је делимично објављена и то скоро у четири књиге, али у своје време архивисти Војноисторијског института нису је честито пребрали, а њено издавање било је без потребног увида у стварно богатство података.

1. - Збивања у Црној Гори током октобра 1918. године и француски генерали

Приликом утврђивања плана за даље операције после пробоја Солунског фронта француска влада није предвиђала долазак српске војске у Црну Гору. То је накнадно тражио и успео да издејствује заповедник савезничке Источне армије, генерал Луј Франше Д'Епера. Он је са регентом Александром уговорио да српске дивизије преузму лево крило савезничког наступа, како би ушле у Црну Гору и Далмацију, и тако спречиле остварење планова Италије и њеног балканског пиона краља Николе. Претходно је и Пашићев заменик на челу српске владе Стојан Протић затражио преко посланика у Паризу "слободне руке" према Црној Гори и Албанији.¹ Председник француске владе Ж. Клеменсо поручио је, на захтев Франше Д'Епера, да ће "затворити очи", ако би Италија и Црногорци интервенисали; савезнички командант у Македонији пребацио би одговорност за поменуте операције на Србе, жалећи се како не слушају његове налоге. У Солуну се веровало, да ће операције на тој страни ићи лако, али да ће бити теже у политичком погледу.² Ке д'Орсеј је гарантовао црногорској влади да неће дозволити Андрији Радовићу (председнику Црногорског одбора за народно уједињење) и другим србијанским присталицама Црногорцима да изађу из Француске пре повратка црногорске владе и монарха у земљи. Гаранције су дали министар спољних послова Ст. Пишон и председник републике Рејмон Поенкаре (4. и 24. новембра). Обећање је нечасно погажено, јер је Радовић транспортовао француским ратним бродом и у француским униформама добровољце Црногорце из Америке које је сакупио у Француској. Протест црногорске владе био је узалудан.³

¹ Д. Вујовић, *Ослобођење Скадра 1918. године и сјтање на црногорско-албанској граници*, "Историјски записи" бр. 1/1960, 94.

² В. Krizman, *Srpska Vrhovna komanda u danima raspada Austro-Ugarske*, "Historijski zbornik", 961, 169.

³ I documenti diplomatici italiani (у даљем тексту: DDI), ser. VI, vol. I, Roma 1956, 83; Храбак, Последње године краља Николе, зборник "Краљ Никола - личност, дјело и вријеме", Подгорица, 1998, 85-6.

Српски министар војни је (3. октобра) јавио Врховној команди да за рад у Црној Гори ангажује генерала Милана Васића и да му се придода пуковник Драг. Милутиновић као начелник штаба. Поред "Скардарског одреда" на правцу Призрен-Скадар-Црна Гора требало је упутити и "Охридски одред" и све црногорске официре и војнике из српске оперативне војске. Пашићева директива из Париза гласила је: "Не губите ни часа из вида да треба опремити што брже једно одељење добровољаца, састављено од Црногораца који су на овом (=Солунском) фронту, и додати им једно од Југословена, па да продру у Црну Гору и подигну народ, отерају слаба одељења Аустријанаца и прогласе уједињење Србије са Црном Гором и изаберу привремену управу. Треба предухитрити Талијане који се исто тако спремају да уђу у Црну Гору и у име краља Николе узме управу над земљом. Треба што пре заменити бугарску војску и управу у Призрену и Пећи и отуда ући у Црну Гору."⁴

У међувремену краљ Никола је тражио да оде у Италију, да би био ближе Црној Гори, за шта му нису дали сагласност ни француска влада ни министар иностраних дела Италије С. Сонино.⁵ Још крајем септембра генерал Франше д'Епере забранио је Италијанима да своју 35. дивизију са македонског ратишта упуте у ослобађање Србије и пре ње уђу у Црну Гору.⁶ Француска влада је признавала краљу Николи суверена права, али га, наводно, због војних дејстава није пуштала у земљу; Савезници треба да у његово име окупирају Црну Гору. Председник француске владе послао је Франше д'Еперу поруку коју је саставио Ст. Пишон: краљ Никола је легитиман суверен, али се треба трудити да што дуже остане ван Црне Горе; не могу се отворено помагати његови противници. Пишон је позвао амбасадора у Риму Камила Барера да у евентуалном разговору са Сонином провоцира став Париза у погледу Црне Горе; за краља Николу је саопштено да се у њега не може имати повјерења, јер је због династичких разлога одлучио да се ослања на Италију и да искористи супарништво Италије и Србије како би обновио властиту власт; француска влада не може помагати краљево обарање, али такође не може на сплетке његове и његових синова сузбити слободно изражавање воље народа у Црној Гори.⁷

Краљ Никола није крио да му је познато да је Божо Петровић склопио споразум с аустроугарским гувернером Клам Мартиницом и

⁴ В. Нџабак, *Borba između crnogorskog dvora i srpske vlade oko obrazovanja crnogorske vojske i oko dobrovoljaca 1916-1918. godine* "Историја XX века" VI, Београд 1964, 197.

⁵ Sonnino Papers, University Microfilm, A Xerox Company, North Zeeb Road (Michigan) (у даљем тексту: SP), bob. XX, № 2065; Gab. № 16).

⁶ Б. Храбак, *Силе Антанте и Сједињене Америчке Државе према Бугарској 1915-1918*, Врање 1990303.

⁷ Д. Вујовић, *Захитљиви краља Николе да се врати у Црну Гору и ставови Савезника у вези с њим уочи Подгоричке скупштине 1918*, "Историјски записи" бр. 3-4/1988 181 и 183.

бечком владом да се царско-краљевске трупе повуке из Црне Горе и да их у томе Црногорци неће ометати. То је за генерала Венела (31. октобра), постављеног у име Савезника да управља Црном Гором и Боком Которском, био доказ да су краљ Никола и његова камарила играли двоструку игру и да желе да се помоћу Француза врате у земљу, пошто су приступ краљу имали да обезбеде окупатори; то је све требало да буде пре него што нерасположење према краљу достигне размере које се не би могле пребродити.⁸ Французи су поседовали дипломатске документе и о ранијем раду на унији Србије и Црне Горе 1913-14. године.⁹

*II. - Француски настај у Албанију и Црну Гору
(до краја 1918. године)*

Италијанске трупе ушле су у Елбасан 8. октобра, праћене на одстојању од два часа хода од француске војске.¹⁰ Французи су у то време поштовали интересе италијанских савезника, те су из игре уклонили српски оријентисане јединице свог некадашњег фаворита Есад-паше Топтанија, распустивши их 15. октобра. Начелник штаба Источне армије, генерал Шарти говорио је мајору Маринковићу, официру за везу (27. октобра), да српска одељења што пре уђу у Црну Гору, како би преухитрили Италијане. У српском одреду који је хитао према Скадру налазиле су се и француске чете.¹¹ После заузећа Тиране (10. октобра) генерал Франше Д'Епере објаснио је италијанском министру ратне морнарице да се на корист заједничке ствари помогне наступ Источне армије према Скадру. Нешто касније италијанска ескадра предузела је мере да се лука Драч оспособи за пријем бродова и да се заузму Шенђин и Улцињ, при чему су Французи понудили и своје лађе, посебно за заштиту транспората потребних француској војсци.¹² Италијански контраадмирал је проценио да би иницијатива Француза на овладавању Шенђина, Улциња и Бара била штетна за италијанске интересе. Франше Д'Епере је тражио (19. октобра) да се у Скадру обнови међународни карактер управе, али без Срба и Црногораца.¹³ У погледу

⁸ Исто, 187-88.

⁹ Б. Марковић, *Уједињење Црне Горе и Србије према француским званичним дипломатским документима из 1913-14*, Политика" (Београд), 27-29. XII 1937.

¹⁰ Archivio storico del Ministero degli affari esteri (у даљем тексту: ASMAE), Politica 1915-18, Ратно министарство Консулти 9. X 1918, тел. бр. 46323.

¹¹ В. Винавер, *Италијанске акције против Југославије на албанско-југословенској граници 1919-1920*, "Историјски записи", бр. 3/1966, 479; Архив Војноисторијског института (у даљем тексту: АВИ), III-25, бр. 1, лист 304.

¹² ASMAE, Politica 1915-1918, рачо 40 француски поморски аташе у Риму 13. X 1918, пов. акт италијанске морине од 16. X 1918.

¹³ Archives diplomatiques du Ministère des affaires étrangères (у даљем тексту: AD-MAE), Europe 1918-1929, Albanie, vol. XXVIII, f.20.

италијанског ривала у Албанији Есад-паше, Париз је дао упутства свом амбасадору у Риму да уважава оцене Сониноа у погледу Есад-паше.¹⁴

Члан црногорске владе Нико Хајдуковић у својим мемоарима пише да је после ослобађања Скопља Франше Д'Епере, сходно смерницама француске владе, издао заповест да искључиво француске трупе надиру ка Метохији и да преко Пећи и Чакора продру на територију Црне Горе и окупирају је. Споразум постигнут између Савезника предвиђао је да једино француска војска има запосести Црну Гору и поставити тамо привремене цивилне власти у име краља Николе. Кад се II српска армија почела приближавати босанској граници, Врховна команда српске војске упутила је један одред који би из Метохије кренуо ка Црној Гори.¹⁵ У погледу грађанских власти у Црној Гори, још пре тога времена, на протест председника црногорске владе француском министру спољних послова, одговорено је да црногорски монарх и његова влада немају разлога да се узнемиравају и сумњају у добре намере савезничких влада, јер ће Црном Гором до краљева повратка управљати овлашћени војни представник савезничких снага и у име краљевог успостављати органе власти у Црној Гори. Тај представник имао је да буде доброћудни генерал Венел.¹⁶ Енглези су у недељама после пробоја Солунског фронта зазирали од предности Француза и њихових српских пријатеља, те су, на Сонинов захтев (29. септембра) тражили да се о капитулацији бугарске војске не разговара у Солуну него у Риму, где би италијанским државницима било омогућено да заплету своје балканске мреже; Сонинов апел стекао је извесну одршку у САД, где су бугарофили током рата били утицајни. Већ 4. октобра, тек што је Скопље ослобођено, Сонино је настојао да задобије одлучујуће позиције међу Арбанасима изван Албаније, као и у Македонији, па је дао налог генералу Момбелију да тражи команду места у Скопљу, како би у тај град пребацио италијанско посланство (мада је српска влада још неколико седмица остала на Крфу); за чување италијанских дипломата требало је дозволити долазак одреда карабињера у Скопље.¹⁷

Генерал Франше д'Епере је (пре 24. октобра) намеравао да Источна армија (иза српских одреда, као претходнице) окупира северну Албанију са две француске дивизије, од којих би једна била усмерена ка Скадру и Љешу, а друга ка Драчу. Кад је потпуковник Гргур Ристић заузео Ска-

¹⁴ Исто, ф. 115-16, Ке д'Орсеј К. Бареру као одговор на његово писмо од 20.Х 1918, бр. 502.

¹⁵ Рукописно одјељење Историјског института Црне Горе, Мемоари Ника Хајдуковића, стр. 166-67 преписа.

¹⁶ Исто, 498.

¹⁷ SP, bob. 42, № 1402, 1173, 1184, 1261. На инсистирање С. Сониноа да се краљу Николи дозволи да пређе у Албанију, Барер је изјавио да то није могуће, јер је Албанија још ратна зона (Исто, № 1527).

дар (30. октобра), и кад су се на општинском здању завијориле само арбанашка и српска застава, генерал Фереро је поставио питање заповеднику Источне војске зашто су Срби посели Скадар. Истога дана Сонино је код савезничких министарских кабинета поставио захтев да се окупација северне Албаније повери искључиво Италијанима. На састанку Врховног војног савета сила Антанте (у Версају, пре 3. новембра) прочитано је писмо Франше д'Епераа којим је потврђено да ће италијанској влади бити омогућено да учествује у окупацији Црне Горе, али ће она моћи да интервенише само по договору с осталим савезничким снагама.¹⁸

После уласка италијанских јединица у Стари Скадар (31. октобра) Сонино је извршио притисак на Ст. Пишона, а овај је телеграфисао (4. новембра) Франше д'Еперу да српске чете у Скадру замени француским и енглеским.¹⁹ Једна чета II југословенског пука имала је да уђе у састав француског контингента. Истога дана италијански морнари су се искрцали у Бару.²⁰ Црногорска влада је (5. новембра) поново интервенисала, позивајући се на обавештења просрпски оријентисаног листа *Journal des Débats* (2. новембра) да нерегуларни елементи у Црној Гори изводе убиства под оптужбом да су жртве сарађивале с окупаторима; Французима је замерено да су још 12. октобра ушли у Метохију, а да о затеченом стању нису обавестили црногорску владу, него су толерисали Јанка Спасојевића као наметнутог "привременог гувернера".²¹

Бивши секретар црногорског посланства у Цариграду Душан Дрецун успио је да наметне француском заповеднику у Скадру пук-овнику Де Фуртуу. Овај је с њим имао (6. новембра) два дугачка разговора, а добијене информације је унео у свој подробен извештај француској влади. Било је предлога да се Дрецун именује представником Црне Горе у Скадру, али су то онемогућили нови представници власти на Цетињу. Наредних дана, на наговор бивших црногорских официра Арбанаса, главари Хота и Груда жалили су се истом француском пук-овнику на окупацију и реквизиције српских трупа.²²

На питање италијанског генерала Пјачентинија где је размештен Југословенски пук који је био приморан да напусти Скадар, Франше д'Епере је одговорио да су те трупе у Црној Гори по његову налогу, а да још није примио извештај о њиховој дислокацији.²³ Италијански гене-

¹⁸ SP, bob. 42, № 1546, 1599, 1607 (3. XI 1918), 1614 бис (5. XI 1918).

¹⁹ SP bob. 42, № 1610; бис; ADMAE, Europe 1918-29, Albanie vol. XXVIII, 6. XI 1918.

²⁰ ASMAE, Politica 1915-18, passo I, fasc. 15, пјачентинија 4. XI 1918, тел. 31.

²¹ Исто, passo 158, МИД бр. 2251 од 5. XII 1918; Велики рат Србије за ослобођење и уједињење Срба, Хрвата и Словенаца 1914-18 (у даљем тексту: ВРС) XXX, Београд 1937, 68, 124, 175, 249, 303, 376.

²² Д. Вујовић, Ослобођење Скадра, 104-5.

²³ СП, боб. XXII, Но 2613, телеграм Пјачентинија Сониноу од 7. XI 1918, бр. 69.

ралисим Дијаз је телеграфисао Сонину да изгледа да Франше д'Епере и не зна да има ингеренцију и над окупацијским трупима у Црној Гори; с тим у вези Дијаз је Сонина подстицао да предузме иницијативу у корист италијанске војне надлежности у Црној Гори.²⁴ Дијаз је био пребрз у закључивању. Један француски торпиљер допловио је у Котор, гдје је одушевљено поздрављен.²⁵

Четвртога новембра Ст. Пишон је одговорио краљу Николи да треба да је уверен "да војска под командом Франше д'Еперееа неће ништа пропустити, да ће та војска респектовати уставне власти и слободу црногорског народа."²⁶ У првој декади новембра одред француске војске из Скадра, појачан црногорским четима, дошао је у Подгорицу, су се већ налазиле српске чете, приспеле преко Андријевице.²⁷

Франше Д'Епере није обраћао пажњу на захтев италијанске владе да се у Црној Гори успостави трипартитна окупација. Сонино је тражио да се заостала чета југословенских добровољаца, која је ушла у састав француског контингента у Скадру, уклони из града; он се бојао да би Французи слично могли извести чак и да дође до француско-италијанско-енглеског посудања Црне Горе; нова Сонинова "комбинација" била је да би италијански генерал из Валоне имао да тражи за Црну Гору окупацију Италијана и Савезника, не именујући ове.²⁸ Средином новембра француски генерал Деларош Верне је одговорио краљу Николи да је француски министарски савет дао потребна упутства штабу Источне армије како треба да француске војне власти поступају у Црној Гори; француска војска је имала да окупира Црну Гору, како је то Ст. Пишон известио краља Николу; ако је који контингент српских трупа прешао на црногорску територију, он ће морати да је напусти, односно Савезници ће о томе донети решење; француске војне власти ће спровести привремену административну управу Црне Горе, и сузбиће свако евентуално мешање српске војске или њихових повереника у унутрашње послове земље.²⁹

Сонино је (20. новембра) постигао споразум са француским амбасадором у Риму: (а) да окупација северне Албаније дође у искључиву надлежност италијанске војске, осим Скадра, где би била трипартитна окупација; (б) да Црну Гору исто тако поседу мешовите савезничке трупе, под вођством истога генерала; (в) да аустроугарска подручја која нису била предвиђена тајним лондонским уговором од 26. априла 1915.

²⁴ Б. Храбак, Последње године краља Николе, зборник "Краљ Никола - личност, дјело и вријеме", Подгорица 1999, 93; ДДЦ, сер. VI, вол. 1, 38, Но 73 (9. XI 1918).

²⁵ ВРС XXX (1940), 71 1 69 (7. XI 1918); *Corriere della Sera* 16. XI 1918, 1.

²⁶ Мемоари Н. Хајдуковића, 540 преписа.

²⁷ Исто, 572, 524-25.

²⁸ SP, bob. 43, Но 1347 у 1352 (10. XI 1918).

²⁹ Мемоари Ника Хајдуковића, 531-32.

такође приме међусавезничке трупе као окупацијске под командом Франше д'Епера, али с изузецима где би било разлога да се заповедништво повери италијанским командантима.³⁰ Тиме није био задовољан генерал Пјачентини, тражећи од Сонино да у вези с вршљањем есадоваца - да се Скадар, Црна Гора и Далмација подреде искључивом поседу Италијана. Такав "санитарни кордон" није имао везе с есастима, него је требало да исходи чак знатно више него лондонски уговор из 1915. године. Тим пре што Французи крајем 1918. више нису помагали Есад-пашу.³¹ На писмо српске Врховне команде о српском војном присуству у Скадру, Франше д'Епере је одговорио да, с обзиром на савезничка договарања, не би могао допустити да у Скадру гарнизонира каква српска регуларна јединица; командир српске чете одбио је да напусти Скадар без заповести својих претпостављених; зато је пуковник Де Фуруто и затражио посредовање свог претпостављеног, генерала Франше д'Епера.³²

Источна армија, односно генерал Верне, показивао је интересовање за уједињење Црне Горе и Србије, дакле и према Подгоричкој скупштини.³³ Неке мање јединице француске војске које су изашле из Скадра заједно са четима II југословенског пука упутиле су се ка Подгорици, но пре Подгоричке скупштине напустиле су тај град.³⁴ Италијани су покушали да вештинама на терену успоставе искључиву окупацију Котора, но ту су наишли на енергичан отпор робусног потпуковника Гргура Ристића. Врховна команда је похвалила његов поступак и позвала све офицере I армије да се угледају на команданта II југословенског пука у Котору. О томе је обавештен и Франше д'Епере, који је потом наредио италијанском заповеднику у Котору да не врши никакве покрете до даљег наређења.³⁵ Италијани су из Котора кренули ка Цетињу, али Ристић их је зауставио и под претњом оружја вратио у Котор.

Кад је генерал Венел стигао у Котор (децембра 1918), почеле су да круже онеспокојавајуће гласине о неком устанку у Црној Гори (који је требало да избије још 18. децембра). О томе је потпоручник Селаковић (бивши аустроугарски држављанин), као ордонанс-офицер и преводилац генерала Венела, обавестио свога претпостављеног. Незадовољство народа изгладнелог је расло, јер са српском војском нису стигли новац, храна, одело и обућа, што је народ очекивао. Венел је био само војник и сувише је слабо познавао прилике у Црној Гори; иначе, као

³⁰ DDI, ser. VII, vol. 1, 125, No 250.

³¹ Archivio centrale dello Stato (Roma, EUR), Carte Orlando, pacco 46, Pjačentini 25. XI 1918, sa br. 2969/351).

³² ВРС XXXI (1939), 277.

³³ Д. Вујовић, Подгоричка скупштина, Загреб 1989, 145.

³⁴ Архив САНУ, Дневник генерала Д. Милутиновића под 14-27. X 1918.

³⁵ АВИИ, III-25, бр. 2, лист 370' од 13/26. XI 1918.

човек био је благ и доброћудан и мисију која му је поверена схватао је олако. Кад га је његов преводилац обавестио о приликама тренутног стања у Црној Гори, за генерала је то представљало терет и гледао је да у те ствари не уђе. У исто време постојале су и најразноврсније интриге и покушаји са разним странама и од извесних лица да за своја политичка гледишта загреју необавештеног и комотног генерала странца. То је још више помутило генералову перцепцију ствари и изазвало збркано расположење.³⁶

У погледу одлука Подгоричке скуштине, значајно је било да је генерал Франше д'Епере јавио Ке д'Орсеју (3. децембра) да је у Подгорици одржана народна скупштина и даје донела одлуку о уједињењу Црне Горе и Србије.³⁷ Не треба заборавити да је и Ст. Пишон поздравио који дан касније уједињење у једном говору.³⁸

Из Солуна је била занимљива достава српског представника при Источној војсци, да су арбанашки главари протествовали што су Срби поставили окружне начелнике и тиме повредили одлуке лондонског споразума из 1915. Извесни арбанашки прваци тражили су, сходно договору представника савезничких сила: (а) да се Срби уздрже од сваког мешања у Албанији; (б) да на окупацијској територији Црне Горе власти функционишу у име краља Николе, под контролом војних представника савезничких влада; (в) да се осећања народа ничим не вређају.³⁹

Двадесет седмог децембра у Котору је искрцан један француски батаљон. У град је стигао и бригадни генерал Венел, који је постао заповедник међународног корпуса Црне Горе и јужне Далмације. Осам километара источно од Котора Италијани су посели бургету Заплану.⁴⁰ Тих дана Савезничка војна комисија у Версају извршила је размештај савезничких трупа и гарнизона у Црној Гори и Котору, чиме је онемогућена српска војска да се одржава на односном терену; у вези с тим, 30. децембра је од генерала Франше д'Епера затражен одговор о валидности тих одредаба кад је реч о српској војсци.⁴¹

У вечери са студеном кишом 2. или 3. јануара 1919. у Котор је стигао један српски батаљон у новој одори. Дужност команданта места преузео је српски мајстор Ј. Антоновић, који је требало да батаљон одведе у Црну Гору. Такав покрет био је у супротности са директивом која је послата генералу Венелу тих дана: да не дозволи никакав покрет

³⁶ ADMAE, Europe 1918-1929, Montenegro, vol. VIII, 61; Д. Вујовић, Подгоричка скупштина, 138.

³⁷ Il Giornale d'Italia (Roma) 28. XII 1918.

³⁸ В. Винавер, О интересовањима енглеске јавности за проблеме Црне Горе после првог светског рата, "Историјски записи" бр. 1/1965) м177.

³⁹ АВИИ, IV-2, бр. 3/1, Но 23709 од 17/30. XII 1918.

⁴⁰ АВИИ, III-99-IX, бр. 4/29, Солун 17/30. XI 1918.

⁴¹ Рукописно одјељење Историјског института Црне Горе, Збирка Ј. Пламенца, потпоручник Стефан Селаковић, стр. 2 рукописа.

војске. Сазнавши од Селаковића о свему томе, Венел је тражио да орднонас-официр ступи у везу са генералом Д. Милутиновићем, командантом Јадранских трупа. Телефонска линија је била прекинута можда баш у вези с доласком батаљона, јер се о томе знало у вароши. Везу су прекинули побуњеници на вису Крстац, на Ловћену, како би онемогућили комуницирање Котора и Цетиња.⁴²

По наређењу генерала Венела, који као да се пробудио из заносног ладањског сна, Селаковић је посетио потпуковника Г. Ристића, који га је грубо примио. Ристић је ипак дошао на рапорт генералу Венелу. Објаснио му је да пролазак батаљона представља само смену одељења на Његушима; на генералово чуђење о покрету у такво зимско време, лукави Ристић је одговорио да је долазак батаљона тако безначајна ствар, да није сматрао за потребно да генерала узнемирава о томе. Венел је, после Ристићева одласка, у шали добацио ордонанс-официру да је страшљивац, јер све види у горем светлу. За прекид телефонске линије Ристић је уверио Венела да су неки зликовци и беспосличари пресекли жице, које треба сутра изјутра поправити. Исте вечери Селаковић се попео на Крстац, где је затекао предстражу побуњеника, који су све заустављали без разлога. Објаснили су да у име народа траже слободу а да против Србијанаца неће да се туку него само захтевају да напусте земљу. Према Крсцу кретао се батаљон II југословенског пука под командом мајора Антоновића.⁴³

У време проласка поменутог батаљона, Народно веће Котора тражило је од генерала Венела да проследи њихов захтев генералу Франше д'Еперу да се из града уклоне Италијани, којих је тада било и у Улцињу и Вирпазару.⁴⁴

Команда генерала Венела била је све до 5. јануара (23. децембра) без вести, односно Селаковић је гласине купио по вароши и о томе обавештавао шефа. Кад је генерал најзад желео да посети Цетиње, А. Радовић, С. Пилетић и другови тражили су од команданта Милутиновића да их обавести о генералову путу, како би му приредили достојан пријем. Пошто се мајор Антоновић налазио на Његушима, генерал Венел је послао Селаковића до мајора да се обавести о ситуацији. У Котору се већ причало како су побуњеници задржали батаљон на Крсцу, али су се потом без боја повукли изнад Његуша да се избегне крвопролиће. У путу побуњеници су се измешали са присталицама насталог стања, пролазећи једни поред других без речи. Групе побуњеника виделе су се изнад Његуша. Становништво је било узнемирено и цео цетињски крај био је на ногама. Мајор Антоновић је обавестио Селаковића да је потпуковник Ристић кренуо на Цетиње да преговара

⁴² Исто, 3.

⁴³ Исто, 4-7.

⁴⁴ Ш. Раостодер, Скривана страна историје, књ. I, Бар 1997, 157 (3. I 1919).

са вођама побуњеника; ако се побуњеници не разиђу, Ристић је намеравао да удари са пешадијом и топовима којима је располагао. По повратку Селаковића у Котор касно у ноћ, генерал Венел је телефоном наложио мајору Антоновићу да ништа оружаном не предузима, докле га генерал на путу за Цетиње не посети.⁴⁵

У међувремену, трећег јануара француска влада је прихватила предлог генерала Венела, односно Франше д'Епера, да се привремено не спроведе окупација Црне Горе, поред осталог и из страха да би се немири могли увећати, ако би у окупацији учествовале и италијанске трупе. Раније је Франше д'Епере предвидео да се на Цетиње упути и каква француска и италијанска јединица, али је (3. јануара) од тога одустао, јер је у Црној Гори бар формално владао ред и мир. Кад је (4. јануара) италијанска влада обавестила министарски савет Француске о нeredу који је избио на Цетињу, и предложила да се надлежност колегија савезничких адмирала који су се бринули о спровођењу примирја са Аустро-Угарском на Јадрану протегне и на Црну Гору, Француска је то одбила; објављено је да су савезничке снаге у Црној Гори само под командом Франше д'Епера, који једини има право да предузима потребне мере да би се осигурао ред и мир.⁴⁶ Може се претпоставити да је одлука Француза изазвала Италијане, те је хитно дат сигнал побуњеничком вођству да припреману побуну активира. То се остварило 5. јануара извесним корацима, као предајом меморандума Венелу.

Истог 5. јануара штаб II армијске области у Сарајеву пренео је Цетињу прецизна саопштења српске Врховне команде. Генерал Милутиновић видео је код генерала Венела тежњу да прошири своју ингеренцију над свим трупама у Црној Гори, што би било противно наређењу генерала Франше д'Епера; Венел је Милутиновића третирао као себи потчињеног, што овај није хтео да уважи, јер је и Венел био само бригадни генерал, иако старији по рангу унапређења.⁴⁷

III. - Генерал Венел и Французи у Божићној побуни

О држању генерала Венела у данима Божићне побуне постоји мемоарски спис његовог преводиоца и ордонанса, потпоручника француске војске Стефана Селаковића. Селаковић је, иако није био Србијанац, живео пре избијања рата у Београду. У току рата служио је као француски официр у логорима интернираца, бивших добровољаца

⁴⁵ С. Селаковић, рукопис, 7-8.

⁴⁶ ADMAE, Europe, 1918-1929, Montenegro, vol VIII, 83 (4. I 1919), 84 (4. I 1919), 50 (5. I 1919).

⁴⁷ Ш. Раствојер, I, 170, 172.

Босанаца, Херцеговаца и Бокеља.⁴⁸ Ту је, изгледа, стекао извесну аверзију према српској Врховној команди. Селаковић је своје записе о Божићној побуни први пут објавио у женевском листу *Слободна Србија* (у бројевима од 15. и 22. октобра 1919), у време кад су савременици збивања могли исправити ненамерне или намерне погрешке. Поменути лист био је опозициони у односу на званични Београд. Нешто касније он је рукопис од 32 стране предао Јовану Пламенцу, тада председнику црногорске емигрантске владе. Стога се његов спис и налази у Пламенчевој збирци у рукописном одељењу Историјског института Црне Горе.⁴⁹ Селаковић није улазио у политичке консидарације о политици Протићеве владе, него је више уживао у навођењу појединости, што је увек корисно за историчаре.

На Бадњи дан рано изјутра кренуо је генерал Венел у пратњи једног француског капетана и Селаковића (који је вероватно и шофирао) колима за Његуше и Цетиње. На Његушима генерал је поновио заповест мајору Антоновићу да не предузима ништа од онога што му је наредио командант пука, јер он одлази на Цетиње да извиди ствар. На предстражи пред Његушима побуњеници су зауставили ауто, што је наљутило Венела, примајући тај гест као увреду француској застави и као непоштовање његовог чина. Стражар је имао наређење да никога не пушта. Најзад је стражар пристао да генерала и његову пратњу спроведе свом заповеднику, капетану Поповићу. Овога су затекли окруженог ордонасима који су разносили наређења, а капетан је стално био на телефону. Побуњеници се нису уплашили што се генерал љути, па су меци фијукали као оштра киша. Селаковић је побуњеницима објаснио циљ генералова путовања - да на Цетињу разговара са вођима побуне. Кад су стигли у "ушташки одбор", генерал је био јако узбуђен игноранцијом људи. Преводаца је имао доста муке да његова реаговања прикаже на смирени начин.⁵⁰

Генерал Венел је још пре путовања знао за захтеве побуњеника. О томе су га обавестили капетан Блажо Марковић и Илија Мартиновић (5. јануара). Тим захтевима није пре оружаног револта придавана важност. Меморандум усташа садржавао је познате ствари: укидање одлука Подгоричке скупштине, одлазак српских и долазак савезничких војних одреда, нови избори на којима ће се решити о државној форми и начину управе; у акту, као и у јавности, тражена је сложена југословенска заједница, али на бази једнакости и слободе саставних делова; за Црну Гору тражили су преимућства, јер је Црна Гора била независна

⁴⁸ Б. Храбак, Супарништво између српског делегата и пропагатора и званичне Црне Горе око ослобађања и регрутовања интернираних бивших добровољаца на Липарима и Корзици 1916-18, "Историјски гласник" 1962, 163.

⁴⁹ С. Селаковић, рукопис, 1.

⁵⁰ Исто, 8-11.

држава, док су остале области давале непријатељу најбоље војнике; Црна Гора требало је да има места међу првима. Док је генералово објашњавање почело дуго да траје, Селаковић је предложио да се он пробије колима до Цетиња, да од команданта тамошњих трупа исходи обуставу паљбе; тек после тога би и генерал кренуо на Цетиње, јер је путовање без обуставе ватре било врло ризично. Селаковић је путовао са белом заставом и француском тробојком. Са српском командом на Цетињу постигао је неку врсту затишја. Пред његов одлазак са Бајичких џебана, где се налазио побуњеничко руководство, сусрео је једну француску чету која је из Котора преко Његуша маршовала ка Цетињу и коју предстража побуњеника није зауставила. Ипак, према генераловом наређењу, чета је имала да се задржи на Његушима. Код њега је био разљућени потпуковник Г. Ристић. Селаковић је тражио писмену наредбу о примирју.⁵¹

Пре него што је Селаковић обавестио побуњеничке вође на Бајичким џебанана, посебно пред отпочињање примирја, паљба је појачана. Примирје је ипак некако успостављено. За време затишја задата реч је у толико прекршена што су чете "Цетињске одбране" помериле своје положаје унапред, што не би учиниле да је ватра даље сипана. Генерал је хтео да се нађе на Цетињу, пре свега са носиоцима власти, Марком Даковићем и Андријом Радовићем. Док се господа од власти нису сакупила, генерал је посетио бивше француско посланство, а затим је обишао генерала Милутиновића. Од политичара, Радовић се улагивао Венелу, да не шаље француску војску на Цетиње. То је сметало Даковићу и осталим члановима Извршног народног одбора. Већање је одржано у канцеларији генерала Милутиновића. Од српских команданата разговору су присуствовали начелник штаба Јадранских трупа и потпуковник Ристић. Док је Милутиновић био помирљив, настојећи да се крвопролиће прекине, Даковић није хтео да преговара са "бунцијама". Њега је подржавао Ристић. Генерал Венел је Радовићу наговестио посебне разговоре.⁵²

Генерал Венел се љутио на побуњенике, али се они због тога нису уздржавали од употребе оружја. Од генерала су на Бајичким џебанана захтевали да извести Конференцију мира да се цела земља подигла за своја права и слободу. Капетан Крсто Поповић се извинио због задржавања генерала, те је наредио да усташе не смеју ометати генерала и његову свиту на путу за Цетиње. Вође су акламирале Венела, а он је од њих као минимум тражио да не коче саобраћај и не сметају оправку телеграфских и телефонских линија. Побуњеници нису давали никакав дефинитиван одговор, упућујући генерала на главни одбор

⁵¹ Исто, 11-13.

⁵² Исто, 13-18.

који се налазио негде према Цетињу. После једног сата објашњавања, генерал је стигао у село Дубовик где се чула жестока пешадијска па и топовска пуцњава. Око Цетиња водила се жестока борба, док је саму опкољену варош бранила српска војска са топовима. У окршају као пешаци тукли су се добровољци, често и врло млади, којима је руководио "Цетињски одбор", у коме је било и брбљивих младих људи.⁵³

На Бајичким џебанама из две-три кућице крај друма појавили су се неки људи, међу којима се истицао један млади егзалтирани човек, који је препречио пут аутомобилу, машући у ваздуху пушком. Како су ту меци фијукали густо, генерал и пратња искочили су из кола и ушли у прву кућицу. Пошто је преводилац представио генерала, овај је поздрављен са "живио". Пројектил су упадали и у кућицу, а један свега неколико центиметара од генералових ногу. Захтеви "Усташког одбора" поклапали су се са "меморандумом" капетана Блажа Марковића и Илије Мартиновића, који је 5. јануара био достављен Венелу у Котор. Главна оштрица била је уперена против одлука Подгоричке скупштине и захтевано је да српска војска напусти земљу, да се обнови црногорска монархија и распишу нови избори, посао којих би се састојао у утврђивању форме државне управе; у федерацији Југословена Црна Гора је имала да заузме место међу првима, јер је вазда бранила српство и словенство; она би морала добити знатно више права и привилегија него народи који нису умели да сачувају слободу. Праве дебате, разуме се, није било. Да се спречи даље нагваждање, Селаковић је предложио свом генералу да крене на Цетиње, пошто се исходи прекид паљбе од стране побуњеника, да би се смањио ризик на даљем кретању кола. Ту је састављено писмено наређење о обустави ватре, које је један коњаник разнео одељењима одметника. Истовремено је састављена и послата заповест француској чети да се задржи и даље на Његушима. Са белом заставом и француском триколором потпоручник Селаковић се срећно пробио кроз кишу куршума. Код првих цетињских кућа била је постављена барикада на друму, коју су држали цивили и готово дечаци под командом једног српског поручника. Саопштио је да се генерал Венел налази међу побуњеницима и да треба дати наређење да се заустави паљба. На то је Милутиновић пристао, обрадовавши се доласку Венела, док се против тога бунио потпуковник Г. Ристић који се налазио код генерала. Кад се Селаковић колима враћао код Бајичких џебана паљба је била још жешћа. Трагови куршума видели су се на задњем делу аутомобила, а заставе су биле изрешетане. Тек нешто после доласка Селаковића на Бајичке џебане, настало је примирје. Венел је дошао на Цетиње и у разговору са Милутиновићем издејствовао је да се једним гарантним писмом позову представници

⁵³ Исто, 9-10.

"Усташког одбора" на Цетиње. Селаковић је пренео то писмо на Бајичке џебане, али су усташке вође одбиле да дођу на разговор.⁵⁴

О боравку и раду генерала Венела на Цетињу 6. јануара 1919. године постоји савремени извештај генерала Милутиновића. Генерал је стигао у подне. Настојао је да окршај престане. Извршни народни одбор поставио је као услов да се организатор и вођ побуне преда суду, а да сви заведени побуњеници предају оружје. Посредовање генерала Венела није имало никаквог ефекта, јер су побуњеници, охрабрени његовом интервенцијом, упорно остајали на својим захтевима. Борба је ипак губила у интензитету, и предвече могао се покушај побуњеника да силом уђу у Цетиње сматрати као пропао. Генерал Венел је саопштио да су савезничке снаге на путу за Цетиње, сагласно заповести командантовој од 18/31. децембра. Сутрадан француска чета коју је генерал Венел упутио на Његуше, као појачање за Цетиње, задржала се и даље код села Чекања. Једна америчка получета такође је кренула на Цетиње, али је од генерала Венела задржана на Крсцу.⁵⁵

Један заинтересовани приказ Венеловог деловања 6. јануара претпоставља да је Венел постигао неки споразум који се њему учинио могућ и прихватљив са побуњеничким вођима; можда су генерала те вође убедиле у оправданост свога држања и истинитост својих прича, те је генерал загрејан наставио путовање на Цетиње да интервенише и на другој страни. Такву претпоставку не помиње Селаковић, без чијег превођења се ништа не би могло утаничити. Љут као рис, дојездио је Венел најприје генералу Милутиновићу и одмах му наредио, као претпостављени командант, да обустави даљу паљбу. Милутиновић се изговорио како он није наредио ватру, и да не пуцају војници него народна гарда, која стоји под заповедништвом Извршног народног одбора. (Топови су ипак избацивали ђулад!). Венел је одмах затражио састанак са тим одбором, који је, наводно, одржан у бившем француском посланству (Селаковић наводи да је и тај разговор одржан у кабинету генерала Милутиновића). На разговор су дошли војвода Стево Вукотић и Марко Даковић. Даковић је објаснио да је немогуће обуставити примену оружја, него да ће се борба наставити а да ће престати кад побуњеници положе оружје. Венел је истакао своју заповедничку позицију и одбијање да се његово наређење прихвати оквалификовао је као да је Извршни народни одбор објавио рат великој Француској. Даковић је одбрусио: "Готови смо да бранимо своју слободу од свих и свакога, па макар то била сама Француска, Енглеска, Италија и сам Бог!" Генералу је саветовано да се врати у Котор, а успоставу реда нека остави Извршном народном одбору.⁵⁶

⁵⁴ ADMAE, Europe 1918-1929, Montenegro, vol. VIII, f. 29-30 (14. I 1919).

⁵⁵ Ш. Растодер, н.д., I, 151.

⁵⁶ Ј. Ђетковић, Ујединитељи Црне Горе и Србије, Дубровник 1940375-76.

Сутрадан (7. јануара) генерал Венел је узео на себе да растера побуњенике, те им је прописао услове за разлаз. Прво, сви српски и црногорски војници који су заробљени морали би се сместа ослободити; друго, пут Котор-Цетиње морао би бити слободан за саобраћај; треће, телеграф и телефон ће бити успостављен а војници и радници који имају да то оправљају не смеју бити ометани; четврто, дао је рок од 48 часова, рачунајући од 7. јануара, да се наведени услови испуне, уз претњу да ће у супротном употребити оружје. Стога сви они који су учествовали у побуни имају да положи оружје и да се врате кући. Ти услови су послати из Котора. Побуњеницима је дозвољено да у Котор пошаљу жалбу, која ће бити достављена команди Источне армије, а ова ће је спровести француској влади.⁵⁷

Црногорска влада је негативно оценила дејство генерала Венела, за кога је закључено да је био наклоњен Србима. Усташким вођима он је имао да буде гласноговорник побуне "целе земље" пред Мировном конференцијом и, ако су мислили да су то постигли са доброћудним иако наљућеним генералом, даља борба није имала смисла, јер је требало скренути пажњу свету а не освајати градове од српске војске. Црногорска влада је Француску учинила одговорном што је у борби против побуњеника, наводно, учествовао одред добровољаца из Америке које је у Тулону организовао А. Радовић, и који су у француским униформама превезени у Црну Гору.⁵⁸

IV - Французи у Црној Гори од Божићне побуне до јула 1919. године

У Боки Которској од поражене и нестале Аустро-Угарске остали су богати магацини муниције, опреме и хране, као и форови (нарочито на Кумбору) поморско-тврђавских топова. Храну, одело и обућу понела је војска у повлачењу или је то локално становништво развукло, али је тога доста и остало. Врховна команда у Београду (9. јануара) обавестила је војне команде у Боку Которску да се мора дозволити француском генералу Венелу да са својом комисијом попише преостали материјал, али да генералу треба саопштити да пописани материјал треба да припадне СХС-држави; команде су имале да се побрину да се део тога материјала евакуише у позадину. У исто време (10. јануара) официр за везу у Солуну јавио је Врховној команди да ће командант савезничких снага на Балкану ускоро посетити Крф, Бар, Скадар и Дубровник; није тада решено да ће посетити и Црну Гору, нити је то шире путовање било изазвано Божићном побуном.⁵⁹ Истога 10. јану-

⁵⁷ Ш. Растодер, н.д., I, 151-2.

⁵⁸ С. Селаковић, рукопис, 10-20.

⁵⁹ АВИИ, IV-2-24, No 23853 1 23896.

ара тај командант, тј. Франше д'Епере изјавио је да није било потребно да се у Црну Гору шаљу нове савезничке трупе.⁶⁰ Почетком фебруара савезничка команда Југоистока пребачена је у Цариград, те је свакако Франше д'Епере желео да се из веће близине, из Солуна, упозна са важнијим пунктовима своје надлежности.

Један од бјелашких руководилаца, по свој прилици А. Радовић, послао је генералу Венелу (9. јануара) извештај о стању у Црној Гори. Свуда је, наводно, владао мир, осим око Његуша и Ловћена, где су се побуњеници повукли, пуцајући повремено. Друм Котор-Цетиње требало је да буде отворен 9. јануара. У вези са Божићном побунуом ухапшено је 200 људи, који су били заведени италијанским повереницима (Балдачи, министар М. Вујовић), што из Котора, што из Бара. Из извештаја би излазило да је главни вођ побуне био Ј. Пламенац, који је у доба побуне располагао великом количином круна, и који је са неколико пријатеља побегао у околину Скадра. Скренута је пажња да присуство италијанских трупа у Његушима не може допринети успостави мира. С обзиром на то да су се друмом Котор-Цетиње снабдевале југословенске трупе, извештач је молио Венела да у Котор врати француске, енглеске и америчке јединице. У вези с одлуком француске владе да се на Цетињу постави француски гарнизон, речено је да се са тиме причека бар месец дана, кад ће се у Црној Гори сакупити кадар од 2400 регрута који би обезбеђивали мир и ред.

Француска влада је (10. јануара) обавестила генерала Венела да одлуке Подгоричке скупштине Савезници нису признали, те му је наложена да задржи строгу политичку неутралност. После Божићне побуне генерал Франше д'Епере био је приморан да прихвати идеју о савезничкој окупацији Црне Горе, што је раније отклањао. Његов је план тада био: (1) евакуисати Србе и Италијане из Црне Горе; (2) довести као окупаторе америчке и британске јединице; (3) надзором тих трупа сазвати једну скупштину која би одлучила о судбини Црне Горе. Поново консултовање политичке воље народа није било интимно уверење Франше д'Епера.⁶¹

Десетога јануара генерал Милутиновић је јавио команданту II армије да генерал Венел не сматра својим основним задатком сузбијање агитације против СХС-државе; уосталом, својим надређивањем сметао је Милутиновићу, који је био без директива и средстава; главнина Јадранских трупа, због агресивног држања Италијана, налазила се у Боки Которској; за обезбеђење положаја према Бару и граници с Албанијом и пред Скадром није имао снага, а и генерал Венел се против-

⁶⁰ Д. Живојиновић, Мисија Салиса и Мајлса у Црној Гори 1919. године, "Историјски записи" бр. 3/1968, 37.

⁶¹ Д. Вујовић, Подгоричка скупштина, 144.

ио размештању јединица.⁶² Заступник командант II југословенског пука јавио је генералу Милутиновићу да му је генерал Венел забранио покретање или смену људства и добровољачких јединица без његовог изричитог одобрења; сам Венел је одлучио да пошаље по једну чету у Подгорицу, Никшић, Андријевицу и Пећ.⁶³

Генерал Венел је (13. јануара) издао наређење о понашању савезничких трупа на Цетињу: (1) окупацијске савезничке јединице на Цетињу имале су да служе за одржавање реда и да дејствују као посредници у споровима; оружје би употребиле само у случају ако би биле нападнуте и пошто позову проузроковаче нереда да се разиђу; оне би обезбеђивале и слободан проток између Цетиња и Његуша, Цетиња и Подгорице и Цетиња и Ријеке Црнојевића; (2) те трупе стајале би под његовом командом; (3) у погледу снабдијевања, дисциплине и унапређења све јединице би остале под командом непосредних заповедника; (4) најстрожијим заповестима требало је одржати дисциплину војске; (5) командант места био би официр најстарији по рангу, но савезничка команда у Котору може именовати посебног официра као гарнизонара.⁶⁴

Римски па и тршћански листови средином јануара тврдили су да Французи бране српске интересе у Црној Гори. Полузванична Трибуна (12. јануара) објавила је протест мајора Илије Мартиновића у вези са стањем у Црној Гори, у коме је речено да популација није у могућности да изражава политичку вољу због дивљања српске партије, коју помажу француски окупатори; мајор је навео да су масе 5. јануара (!) изашле на улице на Цетињу, одакле је послата делегација генералу Венелу; генерал је одговорио да ће поћи на Цетиње и извидети жалбу на српски гарнизон; делегација је захтевала да се удаљи српска војска а да земљу поседују савезничке трупе. То саопштење пренео је *Corriere della Sera*.⁶⁵ Двадесетог јануара капетан Тричкович и Вукосав Бајица у Трибуни су објавили промеморију о крвавој борби коју су Црногорци имали да издрже против изрода и Пашићеве државе. Генерал Венел је дошао на Цетиње, али су га Срби опколили и нису му дали да се обрати било коме, изјавивши да у Црној Гори влада мир.⁶⁶ Побуњеничке вође су хтеле да од Венела начине свога гласноговорника за Мировну конференцију, а 7. јануара, иако позвани, нису поднели жалбу за француску владу. Дописник из Котора тршћанског листа *Il Piccolo* напао је генерала Милутиновића и А. Радовића, који је из Француске довео добровољце да гуще вољу Црногораца; Венел није спречио такву акцију.⁶⁷

⁶² Š. Rastoder, н.д., I, 185.

⁶³ Исто, 193 (12. I 1919).

⁶⁴ Исто, 197.

⁶⁵ *La Tribuna* (Roma) 12. I 1919, 1-2; *Corriere della Sera* 12. I 1919, 2.

⁶⁶ *La Tribuna* 20. I 1919, 2.

⁶⁷ *Il Piccolo* (Trieste) 18. I 1919, 2.

У вези са командовањем савезничким снагама у Боки Которској и Црној Гори огласио се и италијански министар спољних послова С. Сонино одговарајући на телеграм италијанског заповедника у Албанији генерала Пјачентинија (од 3. јануара); објаснио је да генерал Венел командује у Боки и Црној Гори; да је под његовом командом италијански генерал у Котору, који треба будно да прати стање у тим крајевима; уколико буде потребно, Пјачентини се може непосредно обратити и Франше д'Еперу о проблемима Црне Горе и Котора.⁶⁸

О делатности генерала Венела између 7. и 14. јануара обавијестио је свог армијског команданта генерал Милутиновић. Венел је узео на себе да побуњенике примора на предају. Последњи побуњеници сакупили су се на Буковици и 12. јануара су предали оружје и разишли се кућама. Само група задржавала се око Ријеке Црнојевића, у намери да се прикључи Ј. Пламенцу. Генерал Венел је предузео нарочите мере да обезбеди комуникацију Цетиње-Котор те телефонске и телеграфске инсталације на истој релацији.⁶⁹

На Цетињу се (15. јануара) налазила једна чета 42. пешадијског колонијалног пука, чија је пуковска команда била у Зеленици. У Бару се налазила једна чета шасера (ловаца). Американци су на Цетињу имали получету, чија се пуковска команда такође налазила у Зеленици. Италијани су држали једину чету на Крсцу, у Бару су имали два батаљона и шест топова, у Улцињу један батаљон, штаб 137. пешадијског пука и дивизијски штаб, а у Вирпазару један батаљон. Командант италијанске бригаде, генерал Карбоне, седео је у Котору.⁷⁰

Краљ Никола се жалио (16. јануара) В. Вилсону на држање Француске према њему, посебно на Франше д'Еперу што је дозволио да се порази суверенитет Црне Горе.⁷¹

Никола Пашић пренео је југословенској влади (4/17. јануара) извештај генерала П. Пешића о разговору са Франше д'Епером у вези с његовим предлогом француској влади да Црну Гору напусте српска и италијанска војска, а да на Цетињу, Подгорици и Никшићу остану само енглеске и трупе САД. Д'Епере је обавестио српску страну да ће се британским генералом Брицесом допутовати у Дубровник 26. јануара, ту ће остати 26. и 27. јануара, а затим ће поћи у Котор и на Цетиње; у последњем делу путовања пратиће га амерички командант из Котора.⁷² Ноћу 28-29. јануара америчка јединица повучена је са Цетиња у Котор.⁷³

⁶⁸ DDI, ser. VI, vol. 1, 436, No 803.

⁶⁹ Š. Rastoder, н.д., I, 143.

⁷⁰ Исто, 155 (Котор 2-15. I 1919).

⁷¹ Д. Живојиновић, *Пишање Црне Горе и Мировна конференција*, 33.

⁷² Архив Југославије (у даљем тексту: АЈ) фонд Делегације Краљевине СХС на Конференцији мира у Паризу (у даљем тексту: Делегација), Фасц. XXVI/5, № 7373 (4/17. I 1919); ВРС XXXI. 615 (26. I 1919).

⁷³ Š. Rastoder, н.д., I, 210.

У штабу II српске армијске области у Сарајеву нису најлепше мислили о генералу Венелу. Њему је јављено да ће Венел само привремено командовати трупама у Црној Гори и неће ништа учинити према армијској представци од 29. јануара. Наиме, реч је о захтеву Француза да се смени генерал Милутиновић. То је одбацио штаб у Сарајеву, те је тек касније опозвао Милутиновића, а команду на Цетињу преузео је доскорашњи пуковник Милош М. Михаиловић. Милутиновић, чувши да се ради о његовој предствци од 4/17. јануара о потреби регулисања односа између Јадранских трупа и генерала Венела, ублажио је раније ставове; према наредби команданта II армијске области (18/31. децембра) под Венелову команду требало је ставити само неке посаде у Котору и по једну чету у Бару и на Цетињу, а не све јединице Јадранских трупа.⁷⁴ Штаб II армијске области налазио је да би било корисно да се тражи повлачење Венела или да се на Цетињу именује какав старији дивизијски генерал, коме, с обзиром на ранг, Венел не би могао командовати.⁷⁵

Посета генерала Франше д'Епера и Брицеса Црној Гори имала је карактер прве савезничке мисије. Он је у Црној Гори говорио и са присталицама и са противницима извршеног уједињења, али је његово кретање и контактирање у великој мери усмеравао А. Радовић, који га је пратио на путу и који му је опширно говорио о обављеним изборима и Подгоричкој скупштини, о Божићној побуну, о активности агената краља Николе и Италијана и слично. На основу аутопсије и тих обавештења генералов извештај могао је само још више да учврсти уверења француске владе у њеној наклоности према одлукама Подгоричке скупштине.⁷⁶

Генерала су у Подгорици свечано дочекали Извршни народни одбор, посланици Велике народне скупштине и становништво на самом улазу у град. Са њим су стигли и представници Енглеске и САД. Међу Американцима се налазио и лично секретар В. Вилсона, мајор Фурлинг, који је у току свог боравка у Подгорици фотографисао посланике, јер је краљ Никола у својим оптужбама навео да су посланици малолетни људи, све сама деца. Међународна комисија је обишла све затворе у Подгорици и на Цетињу и испитала похапшене вође побуне, међу којима браћу Петровиће, Крста Поповића, Марка Ђукановића, Сава Вулетиха, бивше министре и друге. У генераловом извештају констатовано је да су избори за Подгоричку скупштину били слободни; 500 југословенских војника нису могли да натуре своју вољу гласачима; они су свакако били слободнији од избора обављаних за време владе краља

⁷⁴ Исто, 208 (30. I 1919).

⁷⁵ Исто, 207 (29. I 1919).

⁷⁶ ADMAE, Europe 1918-29, Montenegro, vol. IX/1, 25-32 (11. II 1919); Д. Вујовић, Подгоричка скупштина, 148-49.

Николе; Божићна побуна је изазвана од неколико агената краља Николе, помогнута од Италијана, који су обманули необавештене личности; Франше д'Епере је захтевао да се одбегле побуњеничке вође у Шенђину предају генералу Венелу и да одговарају за рушење телеграфских постројења и отимачину војничких намирница; затвореника је било сто, док су заведени сељаци пуштени на слободу. Извештај је потписан у Подгорици 8. фебруара.

У вези с доласком међународне комисије противници уједињења навалили су са жалбама против омладине и Извршног народног одбора. Жалили су се и генералу Венелу због реквизиције извршене од стране омладине током борбе. Венел је од генерала Милутиновића тражио изјашњење Извршног народног одбора, те је овај (4/17. јануара) одговорио "да никакве пљачке ни насиља не догађају се по Црној Гори. Ради исхране војска која одржава ред и мир реквизирају се поједини артикли подједнако од свих грађана уредно, што је и раније практиковано у Црној Гори, и што ће се исплатити сопственицима". Генерал Венел као да је веровао у оправданост поступака људи краља Николе, те је био готов да се и енергично заузме за њихову ствар. Пошто су побуњеници разбијени, он је донекле исправио своје раније мишљење и ублажио своје држање према Извршном народном одбору. Није био онако агресиван као раније, али се и даље ревносно заузимао за судбину усташа.⁷⁷

Генерал Франше д'Епере на путу из Скадра за Бар (31. јануара) прошао је кроз Вирпазар, где му је такође приређен свечани дочек. Према изјавама неких из његове пратње, генерал је у Скадру позвао Ј. Пламенца да му се са друговима пријави и стави под француску заштиту. Пламенац није прихватио позив, него је, бојећи се да не буде ухваћен, 31. јануара из Шенђина отпловио за Бриндизи. У његовој пратњи налазио се, између осталих, бригадир Милутин Вучинић.⁷⁸

Штаб II армијске области у извештају Врховној команди установио је да се многи италијански агенти у Црној Гори облаче у француске и британске униформе; од сумњивих ваљало је тражити војне објаве.⁷⁹

⁷⁷ Ј. Ђетковић, *Уједињитељи*, 388-89. О његовој посети затворима у Подгорици вид.; АЈ, Делегација, Ф. XXVI/1, Но 6781, Југословенски пресбиро у Паризу 15. III 1919.

⁷⁸ Š. Rastoder, н.д., I, 209. - Управо у време Д'Епереве посете Подгорици у Дубровнику је на светло дана избила размирица између српске и француске власти у граду, те је српска Врховна команда именовала пуковника Милоша Јанковића да извиди узроке инцидента (АВИИ, IV/2, кут. 81/I, бр. 219 (30. I 1919). Инцидент је настао што је командант Тимочке дивизије постао подређен француском пуковнику, млађем по рангу (АВИИ, IV/2, кут. 81/II, бр. 68. 31. I 1919).

⁷⁹ АВИИ, IV/2, кут. 81/I, бр. 53 (30. I 1919).

Од месеца фебруара, сазнавши можда да генерал Милутиновић ради на његовом смењивању, генерал Венел је поштрио однос према Јадранским трупима. Већ 2. фебруара затражио је од команданта тих трупа да му сваког другог дана пошаље подробан извештај (политички догађаји, војне интервенције, стање духова народа) о ситуацији у Црној Гори.⁸⁰ За време свог боравка у Црној Гори генерал Франше д'Епере је тражио да се у Црну Гору врате мртвачка кола која је један српски потпуковник просто одузео болници да би их послао у Србију.⁸¹ Због сталног револта генерала Милутиновића против надлежности генерала Венела, морала се умешати српска Врховна команда. Она је (9. фебруара) објаснила да се ингеренција Венелова простире на све трупе, без обзира на њихову јачину; тражено је да се Венелу не чине тешкоће нити постављају питања, јер је Венелова команда образована ради заштите југословенских интереса од италијанских акција.⁸² Ствар са незадовољним Милутиновићем решена је тако што је у Црној Гори образована Зетска дивизијска област, за чијег команданта је постављен Милош Михаиловић, унапређен у чин бригадног генерала.⁸³ Месеца фебруара односи Француза и Срба достигли су најнижи ниво не само у Боки Которској и Црној Гори него и у Дубровнику, па и у Банату, како је то установила мисија америчког професора Арчиболда Кулица у Бечу.⁸⁴

Можда су захваћењу односа допринела и збивања на арбанашком терену. Већ је саопштено да је крајем јануара генерал Франше д'Епере из Скадра покушао да успостави контакт са Ј. Пламенцом. Кад је југословенска војска настојала да поседне североисточни појас Албаније, који је српска војска држала 1915. године, Французи су пребацили своје жандарме из Корче у Кулус, и посели арбанашку границу заједно с Италијанима.⁸⁵ У првој половини марта француске јединице су заузеле, заједно с Италијанима, положаје на арбанашкој граници према Македонији, при чему су Италијани ометали промет са Македонијом.⁸⁶ У извесној мери охладео је и генерал Франше д'Епере. Он је у Солуну (18. фебруара) наложио српском делегату да саопшти српској Врховној команди да у Црној Гори нема једнодушности у погледу сједи-

⁸⁰ Ш. Растодер, н.д., I, 213-14.

⁸¹ АВИИ, IV/2, кут. 81/1, бр. 159 (5. II 1919).

⁸² Ш. Rastoder, н.д., I, 225.

⁸³ Исто, 242.

⁸⁴ Б. Кризман, Дјелатност америчке мисије Арчиболда Кулица у јужнословенским земљама бивше Аустро-Угарске (1919), "Историјски гласник" 1962, 118.

⁸⁵ АВИИ, IV/3-56-I, бр. 3/4 (16. II 1919); Б. Храбак, Стање на југословенско-арбанашкој граници на сектору Метохије и Албаније у првој половини и у лето 1919 године, "Космет", св. I, Приштина 1991, 116.

⁸⁶ АВИИ, IV/3-55-X, бр. 1/17 (13. III 1919).

њења са Србијом, и да у Црној Гори има личности сумњиве репутације.⁸⁷ Предлог д'Епереа о повлачењу српских, италијанских и француских јединица није могао бити остварен, јер је председник САД В. Вилсон био против тога да се америчке трупе шаљу за окупацију Црне Горе, па је предложио да се војска свих држава повуче из Црне Горе.⁸⁸

Французи нису ометали образовање црногорске владе Ј. Пламенца, мада су знали да је био вођ Божићне побуне. На позив краља Николе, Пламенац и Јован Поповић требало је да добију у Риму визе за улазак у Француску. Средином фебруара неколико пута је југословенски посланик В. Антонијевић разговарао са француским амбасадором да се тражене визе не дају и да се италијанска војска повуче из Црне Горе. Барер је (20. фебруара) јавио да је Пламенцу издата виза за Париз али не и Поповићу, и да ће италијанска војска, али и српска и француска, бити повучене из Црне Горе.⁸⁹

Крајем фебруара даљем вршљању италијанских агената и приврженика краља Николе испречио се штаб II армијске области. Он је наложио генералу Михаиловићу да извештаје штаба достави генералу Венелу, и да га замоли да предузме мере да се спрече људи који сеју забуну и нереди; поред тога Венел је обавештен да је Михаиловић принуђен да затражи појачања у пешадији и артиљерији, с тим да би о доласку појачања Венел био обавештен.⁹⁰ Истога дана генерал Михаиловић је обавестио штаб II армијске области а ова Врховну команду да, и поред одговора генерала Венела, он и даље подржава Италијане у агитацији у корист краља Николе.⁹¹ Четвртога марта генерал Михаиловић је истим путем обавестио Врховну команду да је генерал Венел питао команданта II југословенског пука за разлоге да се артиљерија пребацује у Сарајево.⁹²

Док се Врховна команда стриктно држала решења Савезничке војне комисије из Версаја, штаб II армијске области подржавао је Милутиновића. Штаб је одобрио да пукови у Црној Гори добију по трећи батаљон (од обвезника Црногораца), што је учињено још 17/30. децембра на Цетињу, у Никшићу и Колашину због потреба преке одбране. Нови добровољци из Француске требало је да омогуће образовање и четвртог батаљона II југословенског пука. Све те нове јединице ставиле би се (1. марта) под команду генерала Венела. Врховна команда је, иначе, одобравала формирање допунских јединица људством из Црне Горе зарад заштите државних интереса, нарочито на територијама са

⁸⁷ АЈ, Делегација, Ф. XXV/8, Протићев телеграм бр. 284.

⁸⁸ Д. Живојиновић, Италија и Црна Гора 1914-1925, Београд 1998, 237.

⁸⁹ АЈ, Делегација, Ф. XXV/1, бр. 312, В. Антонијевић 20. II 1919 из Рима.

⁹⁰ Š. Rastoder. н.д., I, 242 (2. III 1919).

⁹¹ АВИИ, IV/2, кут. 81/1, бр. 721 (12. III 1919).

⁹² Исто, бр. 726 (12. III 1919).

национално мешовитим живљем, али је била за суспендовање покрета трупа, што су тражили Французи.⁹³

Почетком марта пошто је српска страна повукла генерала Милутиновића, Париз је схватио да и он треба да буде кооперативан у отклоњењу нетрпељивих бригадних генерала. Заједно са повлачењем француског одреда, да се избегне одговорност за збивања настала са Божићном побуном, смењен је и генерал Венел. За Венеловог наследника одређен је бригадни генерал Шарл Таон, али само као заповедник над трупама у Боки Которској, док би команду над савезничким снагама у Црној Гори преузео југословенски генерал М. Михаиловић. Тако би италијанске јединице у Бару, Улцињу, Вирпазару и Крсцу биле подређене југословенском генералу. Суочен са таквом могућношћу, италијански заповедник у Албанији тражио је да се италијанске јединице изузму из Михаиловићеве надлежности, а да се одред на Крсцу повуче у Боку Которску.⁹⁴

Командант савезничких војски преко српске Врховне команде обавестио је владиног делегата у Црној Гори Ива Павићевића да Енглеска не жели да шаље војску у Црну Гору, те зато и Француска извлачи свој контингент, да не би примила искључиву одговорност. Генерал Таон остао би само заповедник у Котору. Ипак, чета шасера, са одељењима у Бару и Вирпазару задржала би се за обезбеђење Скадра; није одмах речено под чијом ће се надлежношћу налазити та чета. Групе у Бару биле би независне, али опет није доречено шта би значила та независност у оперативном смислу.⁹⁵

Прве недеље марта стање у Црној Гори, према мишљењу генерала Михаиловића, било је још неодређено, тачније ровито, јер је у свим крајевима земље било мањих група одметника, а регрути који би се удаљили из команде, у њу се више не би враћали. Зато је Врховна команда одредила мере у пет тачака, нарочито у вези са образовањем црногорских батаљона и жандармерије.⁹⁶ Врховна команда је држала (15. марта) да Французи и даље остају у Котору и да њиховог заповедника ваља о свему извештавати и тражити његову интервенцију у случају сваког сукоба.⁹⁷

Врховна команда је преко Сарајева обавестила генерала Михаиловића да ће генерал Таон 15. марта доћи на Цетиње и да ће у инспекцији посетити Подгорицу, Никшић и Ријеку Црнојевића, налажући да му се

⁹³ ВРС XXXI, 94-95 (1. III 1919).

⁹⁴ Д. Живојиновић, Италија и Црна Гора, 340.

⁹⁵ Исто, 705 (5. III 1919). - Крајем марта саопштено је да би чета у Бару и Вирпазару била под командом Де Фуртуа (IV/2, кут. 81/1, бр. 1002 (27. III 1919).

⁹⁶ ВРС XXXI, 708 (6. III 1919).

⁹⁷ Š. Rastoder, н.д., I, 278 (20. III 1919).

одреди достојан пратилац.⁹⁸ Приликом поменуте посете Таона је све до Рисна у току 17-19. марта пратио генерал Михаиловић са начелником свога штаба. Таон је од чланова Извршног народног одбора обавештен о политичком стању, јер је обилазак био више политичке природе него војна инспекција; занимало га је зашто већ није обављено суђење окривљенима у Божићној побуни; обишао је затворе и разговарао о узроцима незадовољства притвореника, о исхрани, третману итд. Начелника никшићког округа питао је какви би по његовом мишљењу били резултати нових избора; желео је да сазна мишљење народа и да ли је расположење маса било натурено од стране малог броја млађих људи. Генерал је свуда дочекан срдечно. Сви су му говорили против Италијана и краља Николе, чији повереници изазивају нереде у земљи. Чланови Извршног народног одбора питали су шта ће Италијани у Црној Гори, кад ова није била у саставу Аустро-Угарске. Таон је одговорио да су Италијани у Црној Гори у име Савезника, јер они још нису признали Краљевину СХС и уједињење Црне Горе са Србијом. На питање зашто Италијана нема на другим местима у сличним ситуацијама, Таон није одговорио.⁹⁹ То су, дакле, били чисто политички разговори.

Нови председник црногорске владе Ј. Пламенац у меморандуму Мирвној конференцији навео је 14 злочина Србије и њене војске у Црној Гори, и то под скутом генерала Франша д'Епера. Вређајући команданта савезничких војски на Балкану, Пламенац није заборавио да омаловажи генерала Венела, против кога је он (Пламенац), наводно дигао устанак; њега је оптужио као саучесника у злочинима које су починиле српске трупе.¹⁰⁰ На тај меморандум, поднесен у име краља Николе, Извршни народни одбор је упутио протест Конференцији мира и француској влади.¹⁰¹

Командант савезничких снага на Балкану обавестио је (22. марта) српску Врховну команду да му је француска влада поновила наредбу да повуче француске јединице из Црне Горе; остала би само једна чета у Бару и Вирпазару ради осигурања снабдевања француског гарнизона у Скадру. Генерал Таон је јавио (25. марта) да се укида команда међусавезничких трупа у Црној Гори. Тридесетога марта Таон је одговорио генералу Михаиловићу да ће он службено обавестити генерала

⁹⁸ АВИИ, IV/2, кут. 81/1, бр. 110 (14. III 1919).

⁹⁹ Ш. Раствојер, н.д., I, 281-282.

¹⁰⁰ Мемоари Ника Хајдуковића, 660 прекуцаног примерка.

¹⁰¹ Ј. Ђетковић, *Уједињенијељи*, 396 (25. III 1919. - Вид. и меморандум Клемансоу од стране Одбора црногорских избеглица (P. Amoroso, *Diplomazia jugoslava e francese e l'indipendenza del Montenegro*, Napoli 1920, passim).

Де Фуртуа у Скадру да су Италијани прешли црногорско-арбанашку границу код Хана Хотит.¹⁰²

Генерал Таон је (24. марта) преко генерала Михаиловића послао писмо захвалности Извршном народном одбору за леп пријем. Ту је објаснио која су га питања највише нукала да посети Црну Гору. То су била: убрзање истраге окривљених за Божићну побуну. По споразуму генерала Венела са вођама побуне уговорено је да ће сви они који положе оружје бити ослобођени даље одговорности. Приликом посете уверио се да црногорске цивилне власти нису поштовале тај договор, него су задржале 140 главнијех побуњеника у подгоричком затвору; Таон је тражио да буде обавештен колико се још лица после његове посете налази у затворима; запретио је да ће обавестити генерала Франше д'Епера да се не поштује договор једног француског генерала. Интересовао се и за избеглице из Гусиња и Плава у Скадру: хоће ли по повратку уживати слободу и колики ће број њихових вођа морати сносити последице своје делатности. Исто је важило и за мештане села Мирац који су затворени после инцидента који је изазвао њихов сеоски старешина, посетивши претходно Котор.¹⁰³

Извршни народни одбор је (2. априла) одговорио генералу Таону да је Одбор генералу Франше д'Еперу обећао (28. јануара) да ће убрзати истрагу и суђење; тек 15. фебруара постављене су судије у десет судова (првостепени, апелациони, касација у Београду); обећање се тицало суђења пред редовним цивилним а не преким војним судом; после полицијског ислеђења сви окривљени предати су (12. марта) подгоричком окружном суду, који наводно, још ради. У погледу пуштања вођа побуне ако изруче оружје дошло је између генерала Венела и Одбора до неспоразума; законита власт не може пустити кривце, јер они морају бити кажњени да не би поновили преступ; морају бити суђени и они који су се спасли бежањем у Котор; заведени сељаци су по предаји оружја пуштени кући; Одбор не може решити кривце ухваћених само зато што им је то обећао генерал странац. У погледу бунтовника - пребега из Гусиња, прости одметници могу се вратити, пошто се у Скадру пријаве Одборовом делегату, и њих се већ десетак пријавило; о броју бунтовничких коловођа који ће бити задржани Одбор не може знати колико ће их истрага означити као вође, јер Одбор

¹⁰² АВИИ, IV/2, кут. 81/II, бр. 1016, 1035, 1841. - Франше д'Епере је (13. марта) тражио да се приме бегунци из Плава, Гусиња, Пећи и Ругова, како се не би даље заостравали односи с Италијанима око Кастрата (В. Винавер, *Италијанска акција против Југославије на албанско-југословенској граници 1918-1920. год.* "Историјски записи" бр. 3/1966 497). Командант француских трупа у Мађарској Де Лобит интервенисао је почетком јуна у Београду у корист побуњеника из Плава и Гусиња (АЈ, Делегација, № 2173, Протићев извештај од 12. VI 1919.

¹⁰³ Š. Rastoder, н.д., I, 285-6 (29. III 1919).

још није сакупио податке о њима. Што се тиче виновника нереда села Мирца, сви сељаци су пуштени, а задржана су само двојица подстрекача бунта.¹⁰⁴

Предлог о повлачењу свих страних трупа из Црне Горе требало је да буде операционализован средином априла. На основу налога Франше д'Епера, генерал Таон је (7. априла) послао наредбу генералу Михаиловићу да све трупе стављене под његову команду морају бити евакуисане, изузев три образована батаљона Црногораца који би остали за одржавање реда; евакуација се морала обавити до 30. априла, а наређење о повлачењу мора се издати најдаље до 25. априла; у Котору је ваљало задржати по један батаљон Француза, Италијана и Срба. Генерал Михаиловић је одговорио да наредбу не може примити и извршити, али ће је доставити својој армијској команди. Штаб у Сарајеву послао ју је председнику владе Ст. Протићу а овај Делегацији у Паризу.¹⁰⁵ Одмах затим Протић је Делегацији послао шифровани телеграм, у коме је дао објашњења на основу незваничних али поузданих информација. За пуно повлачење изјаснили су се САД и В. Британија; Италија је изјавила да неће повући снаге из Црне Горе; Француска, изгледа, није била одлучна да се на Београд по сваку цену наваљује да повуче своју војску.¹⁰⁶ Како генерал Михаиловић није до 25. априла издао заповест о излажењу јединица из Црне Горе, добио је акт генерала Таона да ће евакуација Француза до 30. априла настати због непоштовања наређења.¹⁰⁷ Било је то прање руку због повлачења у односу на Београд који је желео да Французи остану и даље у Котору, према Италијанима.

Како српска страна није прихватила Таонову наредбу (о италијанском неприхватању се није говорило!), генерал Франше д'Епере је одлучио да више неће бити врховни заповедник савезничких снага које би остале у Црној Гори. Негде око 1. априла избегле побуњенике у Шенђину посетила је једна француска мисија, којој су ови изјавили да неће ништа попустити од изложених захтева да се Црна Гора припоји Србији.¹⁰⁸ Директива о евакуацији, наводно, свих савезничких трупа била је обична подвала коју су Французи као меродавни морали извести; ако се знало да се Италијани неће повући, требало је одмах удаљити југословенске јединице и тиме олакшати Савезницима да наметну своје решење. Уосталом, поред Италијана нису повукли своја одељења ни Французи ни Енглези; у Бару су имали остати по три вода Француза и Енглеза, а у Вирпазару по један вод, што је правдано потребама скадарског гарнизона; Југословенима који су се снабдевали преко Котора

¹⁰⁴ Ј. Ђетковић, *Уједињенијељи*, 398-400.

¹⁰⁵ АЈ, Делегација, Ф. XXV/1, Но 1353 (20. IV 1919).

¹⁰⁶ АЈ, Делегација, Ф. XXVI/1, Протићев телеграм бр. 4981.

¹⁰⁷ АЈ, Делегација, Ф. XXVI/1, Но 1492 (4. V 1919).

¹⁰⁸ Š. Rastoder, н.д., I, 298-99, 301.

није се у истом смислу дозволило да на Цетињу оставе какав одред. Штаб II армијске области (25. априла) телеграфисао је генералу Михаиловићу да војска не напушта Црну Гору, и да о томе обавести генерала Таона, а штаб је у томе обавестио Франше д'Епера.¹⁰⁹ Пошто није успела обмана југословенске стране, Франше д'Епере (средином маја) обавестио је генерала Таона да савезничке трупе остају у Црној Гори, и то на основу одлуке Мировне конференције. Једино је британско одељење повучено из Вирпазара, јер је припадало батаљону у Скадру, који је такође повучен.¹¹⁰ Могло би се претпоставити да су на нови налог Мировне конференције утицали и чланови СХС-делегације.

У току маја контакти са Французима у Црној Гори били су нешто ређи. На терену ти додири били су позитивнији. На пример, 8. маја заповедник француске посаде у Бару известио је српског колегу да су Саво Распоповић са једним одметником били у барском хотелу "Мирино" два сата у разговору с италијанским командантима. О томе је обавештен генерал Таон, као и Делегација у Паризу.¹¹¹ Одметници су код тунела у Суторману (крајем априла) заустављали не само возове него и француске аутомобиле,¹¹² и то је могло онерасположити Французе.

Двадесет трећега маја на Цетиње је приспео француски генерал Имбер (Humbert) инспектор јадранске војске, у пратњи генерала Таона. Имберу је владин повереник за Црну Гору Павићевић (којим је смењен Извршни народни одбор) дао потребна обавештења о стању у Црној Гори и посебно о узроцима Божићне побуне. Имбер се интересовао о поступку с ухапшеним побуњеницима, на што је добио одговор да се са притвореницима пристојно поступа и да ће влади у Београду бити изложени предлози да се питање ухваћених побуњеника најцелесходније реши, нарочито у вези с радом Мировне конференције у Паризу, на којој би новонасталој држави биле одређене границе, пошто би се повукли Италијани који подстичу незадовољства. Имбер је деловао као да је задовољан одговорима. Потом је отпутовао на Ријеку Црнојевића, пошто се подробно интересовао и о приликама у Бару. У исто време из Скадра није дошао на Цетиње британски бригадни генерал Филипс, добро познат срфобоф. Павићевић није ишао да га поздравља и да с њим разговара у згради бившег британског посланства.¹¹³

Генерал Таон је (27. и 28. маја) посетио Никшић. Пошто је од команданта места тражио информације о стању реда, захтевао је да са тумачем обиђе притворенике. Потом је позвао окружног начелника а затим и команданта места, захтевајући да се притвореници одмах пуне

¹⁰⁹ Š. Rastoder, н.д., I, 300.

¹¹⁰ АВИИ, IV/2, кут. 81-II, бр. 1687(10. VI 1919).

¹¹¹ АЈ, Делегација, Ф. XXV/1, Пов. бр. 6791.

¹¹² Š. Rastoder, н.д., I, 310 (1. V 1919).

¹¹³ АЈ, Делегација, Ф. XXV/1, Но 1099; АВИИ, IV/2, кут. 81-II, Но 1877.

на слободу; они су били лишени редовног живота као противници постојећег стања, као уходе и јатаци, одметници и у никшићком крају посебно као пљачкаши. Сутрадан су поново вођени разговори. Најзад је Таон предложио да затвореници буду пуштени 30. маја. Виспрени потпуковник Богдановић истицао је да затвореници нису ухапшени као обични противници режима, него због конкретних дела, због отимачине и напада на посаде, што генералу нису саопштили они у затвору. Аргумент за задржавање био је да ће се пуштањем агитација и пљачка поново увећати, а пуштени ће наводити да су ослобођени посредовањем страног генерала.¹¹⁴ Генерал Таон је у свом стану примио Мила Мартиновића, који је нешто пре тога био у Котору, центру отпора против насталога стања, те је генерал био добро обавештен. Пред смирај дана генерал је позвао начелника и секретара окружног начелства и распитивао се о конкретним затвореницима и њиховим кривцима, наглашавајући да треба убрзати ислеђивање ухапшених, те пустити оне за које не буде доказа о кривици; по имену је поменуо неке Никшићане који су били задржани у средској канцеларији. Саветовао је да истрага не буде сувише строга како се не би дао материјал Италијанима да протестују у Паризу; нагласио је да он одговара за мир и ред у Црној Гори.¹¹⁵ Такви поступци и захтеви су били класичан пример мешања у унутрашње ствари суверене државе. Чудна је била политичка игра Француза: као повукли су се из Црне Горе (да би се евакуисала југословенска војска), а затим су истицали да они одговарају за ред и мир. Свакако су настојали да уклоне и предусретљивог владиног делегата, пошто су индиректно утицали на смењивање пркосног Извршног народног одбора; трудили су се да на власт доведу какву умеренију гарнитуру краља Николе и прелазну владу.

Генерал Таон је после посете Никшићу 29. маја посетио Цетиње и генерала Михаиловића.

Одмах по одласку Таона у Подгорицу (28. маја) потпуковник Богдановић је интернирао 27 породица из Озринића, а за сутрадан је оставио интернирање осталих испод Будоша, који су дигли главу управо доласком француског генерала у Никшић. Те мере имале су, поред осталог, да оспоре веровање да их страни генерали штите. Одмах се активирао одметнички вод Мића Николића, који је прошао кроз села у којима су ширене гласине да је француски генерал наредио да се обустави гоњење побуњеника. Према телеграму владиног повереника, начелник округа имао је да стави под команду енергичног потпуковника Богдановића жандармерију и народну гарду Никшићког округа.¹¹⁶

¹¹⁴ Š. Rastoder, н.д., I, 346 (28. V 1919).

¹¹⁵ Исто, 351-52.

¹¹⁶ Исто, 350-51.

Приликом посете генерала Таона Цетињу генерал Михаиловић му је без увијања саопштио да је његов обилазак Никшића без обавештења о путовању противан законским одредбама земље и да код народа изазива различита тумачења на штету мира и насталог стања и утиче на опадање ауторитета власти, што не може бити на корист Француске. Захтев за пуштање притвореника не може се извршити супротно законима који важе за црногорску територију. Генерал Таон се извињавао да је све чинио у најбољој намери и држећи се француске законске регулативе, према којој је могло да се удовољи његовим тражењима.¹¹⁷ Констатовано је да само суд може установити кога треба пустити испод суђења а кога извести на расправу. Таон је после посетио и владиног повереника, који му је у разговору исто провукао кроз уши. Михаиловић је молио штаб II армијске области да предузме мере да се генерал Таон убудуће не меша у унутрашње ствари.¹¹⁸

Пре Таонове посете, генерал М. Михаиловић је (23. маја) поднео извештај генералу Таону о успостави телефонске линије Никшић-Подгорица и Никшић-Шавник, као и о тешком окршају са групом одметника Радојице Никчевића у околини Никшића, којом приликом због жестоког отпора из сеоских кућа употребљен је брдски топ, после чега се предало 30 одметника и 60 присутних њихових талаца. Четири дана касније поднесен је и други извештај о новом суочавању са истом преосталом групом код Шавника, 26. јуна којом приликом су одметници имали нешто губитака.¹¹⁹

Италијани су 31. маја посели барско пристаниште, разоружали жандармерију и друга наоружана лица, особито не подносећи представнике цивилне власти на Пристану. Владин повереник је тражио од генерала Таона да нареди Италијанима да прекину са разоружавањем и гоњењем органа грађанских власти и да предупреди сваку даљу евентуалност.¹²⁰ У Бар је приспео инспектор генерал Имбер. Пошто је обавио дефиле одреда свих савезника у месту, позвао је југословенског команданта места да му поднесе рапорт о стању реда у том крају и о деловању Италијана. Пошто је сазнао све закулисне радње и махинације Италијана, приликом одласка саопштио је да ће све уредити и да су његове симпатије на страни Србије.¹²¹

Тиме ситуација није била закључена. Одметници у близини Бара напали су (17. јуна) једну југословенску војну патролу, којом приликом је убијен један српски војник. То је, изгледа, била одмазда за погибију једног италијанског војника у оружаном сусрету са једним црногорским

¹¹⁷ Исто.

¹¹⁸ Исто, 354-55; AVII, IV/2, кут. 81-II, бр. 2041 (3. VI 1919).

¹¹⁹ АЈ, Делегација, XXV/9 од 1. VII 1919.

¹²⁰ АЈ, Делегација, F. XXVI/1.

¹²¹ Исто, F. XXVI/8, N° 2400 (31. V 1919).

жандармом. Генерал Таон је потом (24. јуна) дошао у Бар. Њега је посетио командант места потпуковник Свет. Николић. Генерал се интересовао о тим убиствима, о односу српске и италијанске војске, о хајшењу једног југословенског официра, о пуцању. Генерал Таон се сагласио да окривљеног за убиство жандарма Мијовића није требало предати Италијанима него саслушати у окружном начелству. Око 30 одметника у италијанским униформама, с оружјем и новцем крстарило је у околини, напало патролу и убило једног војника. Николић је нагласио да одметника не би било у том крају да их не помажу Италијани. Ови нису признавали цивилне власти, а према српској војсци били су нетолерантни. Италијански командант је тражио да он буде командант места, иако је био потпуковник млађи по рангу од Николића, зато што је Италијана у месту било више него српских војника. Генерал Таон је похвалио Николићеву хладнокрвност и поверио му команду над свим трупама у Бару.¹²²

Генерал Таон је најавио свој обилазак војске у Колашину, Андријевици и Беранама од 23. до 27. јуна; како су разлози путовања били претежно политички, генерал Михаиловић је одлучио да му у инспекцији прави друштво.¹²³

Велика Британија је признала новонасталу Краљевину СХС првог, а Француска 5. јуна. Међутим, велике силе су теоријски и даље признавале краља Николу као владара Црне Горе, а српске трупе признаване су као савезничке снаге за одржавање реда. Одмах затим генерал Франше д'Епере изнео је Савезничкој војној комисији у Версају становиште да признање Краљевине Југославије аутоматски повлачи и евакуацију свих трупа Савезника из Црне Горе. Такво мишљење није прихватио ни Ке д'Орсеј.¹²⁴

На Цетињу се 21. јула десио инцидент у који се без разлога умешао гроф Салис. Један аутомобил, у коме су били француски поручник и подофицир Корницер зауставила је група од 3-4 наоружана омладинца, тражећи од Корницера да сиђе из кола и покаже исправе. Сакупила се гомила људи која је претила Корницеру и тој светини журним корацима приближио се гроф, који је стао да виче на омладинце и народ. Чиновник Божо Лазаревић је пришао гомили из чисте радозналости, но њега је гроф ударио по глави и оборио му је шешир. Гроф је потом ушао у кола па су сва тројица отишли владином повјеренику да протестују. Лазаревић је такође одмах поднео писмену тужбу против грофа Салиса. Код повереника настали су најпре оштри вербални дуели. Корницер је био у униформи француског подофицира, али није имао

¹²² Исто, XXVI/9 N° 2946.

¹²³ V. Vučković, *Diplomatika pozadina ujedinjenja Srbije i Crne Gore*, "Jugoslavenska revija za međunarodno pravo" II. Beograd 1959, 257.

¹²⁴ ADMAE, Europe, 1918-29, Montenegro, vol XVI, p. 33, Paris 20. i 21. VI 1919.

документа да је подофицир француске војске. Био је властима сумњив јер је разносио писма појединцима који су хтели да заобиђу цензуру, а иначе се понашао неозбиљно, као шарлантан, па можда и није био Француз него се овима пришљамчио. Стога је неко време био притворен на Цетињу (због чега генерал Таон није протествовао). После дужег разговора један српски официр је у колима отпратио поручника и Корнићера у Котор.¹²⁵

Французи су коначно решили да крајем јула напусте Боку Которску. Генерал Таон је о томе обавестио которске власти, тражећи да ове известе покрајинску владу у Сплиту (надлежну за Котор) и владу у Београду, да се на време издејствује да Италијани не остану у Котору после одласка Француза. О томе је пуковник Калафатовић јавио шефу Војне мисије при Делегацији у Паризу, генералу П. Пешићу.¹²⁶ У вези с тим, из штаба II армијске области у Сарајеву један од команданата је (29. јула) посетио генерала Таона. Вероватно је Таон саопштио разлоге за нагли одлазак. Италијани у Скадру су штампали прокламацију да је Француска склопила савез са Србијом да нападне Таона као заповедника савезничких трупа у Црној Гори. За Италијане је телеграфисано у Паризу да би било добро да напусте Црну Гору и њено приморје.¹²⁷ Председник југословенске владе Ст. Протић телеграфисао је Делегацији (30. јула) да би било добро да генерал Таон бар верификује као лажне наводе које је влада краља Николе поднела Конференцији мира.¹²⁸

Француска војска је отишла из Боке Которске 31. јула, а генерал Таон 4. августа.¹²⁹ Незгода је у вези с тим била у томе што је италијански генерал у Котору као најстарији од савезничких команданата имао да преузме заповедништво над свим савезничким трупама у Боки. Француска одељења у Бару и Вирпазару остала су и даље у месту.¹³⁰ Становништво Котора приредило је Французима свечани испраћај. Италијански генерал преузео је контролу и над локалним управним властима у Боки Которској.¹³¹ Истога дана објављена је француска представка о бандитизму у Црној Гори.¹³²

¹²⁵ АЈ, Делегација, Ф. XXVI/9 (21. VII 1919). - О објашњењу Ива Павићевића вид.: Делегација, Ф. XXVI/9.

¹²⁶ АВИИ, поп. XVII, Ф. 3/125, С, ВРС XXXII (у даљем тексту само: ВРС XXXII): 27. VII 1919 (непагиниран рукопис који се цитира према датумима); АЈ, Делегација, Ф. XXVI/8, Но 2878 (27. VII 1919).

¹²⁷ ВРС XXXII: 29. VII 1919.

¹²⁸ АЈ, Делегација, Ф. XXV/6, Но 9500.

¹²⁹ АVII, IV/2, кут. 81-III, бр. 2868 (31. VII 1919) и бр. 3025 (1. VIII 1919).

¹³⁰ АЈ, Делегација, Ф. XXV/9, Но 6132. - Прокламација је била више написана за иностранство и представљала је одговор круга око краља Николе.

¹³¹ ВРС: XXXII: 9. VIII 1919.

¹³² АЈ, Делегација, Ф. XXV, No V 6732 (31. VII 1919).

V. - Французи и Црна Гора од августa 1919. до краја 1920. године

Одласком Француза из Боке Которске престали су ранији интензивни контакти и готово свакодневно службено обавештавање о стању мира и о могућностима инцидента и нереда. Команда савезничких снага на Балкану са седиштем у Цариграду такође је ушла у фазу мирно-одопског обављања дневних послова. Почетком септембра 1919. године генерал Франше д'Епере се вратио у Француску.¹³³ Интересовање Француза за Црну Гору, мање него забринутост В. Британије и наметљивост Италије, ипак је постојала пре свега због Италије, која је настојала да замени и Османлијску Империју и Аустро-Угарску на балканском простору.

Отежавајућа околност за Краљевину СХС настала је одлуком француског Врховног штаба армија да свој контингент повуче и из Скадра (14. августа). Французе је у управљању Скадром требало да замене Енглези са својим генералом Филипсом. Филипс је тражио да му виша команда упути 500 војника за посаду града. Енглези су одмах у најцрњим бојама приказали стање у Црној Гори, па је захтевано да се на Цетињу упути одељење од 14 војника да чувају грофа Салиса. Генерал Де Фурту је одбио захтев, изјављујући да нико нема права да се меша у унутрашње ствари друге државе. Није прихваћен ни захтев да се пошљање 500 војника у Скадар.¹³⁴

Последњих дана августа француски амбасадор у Риму пренео је југословенском посланику нека важна обавештења. За краља Николу радила је његова кћерка, италијанска краљица, која је подршку оцу инаугурисала као дворску политику. Поред тога, Барер је рекао да је био несрећан избор грофа Салиса за испитивача стања у Црној Гори, јер је он, као енглески посланик, био персонa грата краља Николе; као затуцан католик, вероватно је респектовао Рим.¹³⁵

Деветога септембра аутомобилима из Котора дошло је на Цетиње десетак француских поморских официра, који су се после разгледања града, истога дана вратили у Котор. Сутрадан су из Боке Которске испловили: три француска торпиљера, један разарач и један моторни чамац, а у заливу је остао један италијански разарач с адмиралом.¹³⁶

Југословенска делегација је (16. октобра) поднела ноту председнику Мировне делегације и председнику француске владе Ж. Клемансоу о ранијем и тадашњем деловању Ј. Пламенца, председника црногорске

¹³³ Б. Храбак, *Пишање разграничења територије Државе СХС и Албаније на Конференцији мира у Паризу (1918-1920) године*, "Лесковачки зборник XXXIII (1993), 243.

¹³⁴ АЈ, Делегација, Ф. XXVI/9, № 3275.

¹³⁵ АЈ, Делегација, Ф. XXV/6 (31. VIII 1919).

¹³⁶ АВИИ, IV/2, кут. 81-III, бр. 3565 (12. IX 1919).

емигрантске владе. Дан касније је истоме предат општи преглед рада Подгоричке скупштине и о ономе што је њоме створено у Црној Гори.¹³⁷

Пре тога, 20. септембра је Мило Пламенац из Гаете поднео извештај председнику црногорске владе о стању у Црној Гори после Божићне побуне. Посебне одељке посветио је сужњима у подгоричком затвору Јусовачи, поступку Србијанаца у Црној Гори, о политичком положају у земљи августа - септембра 1919 (Катунска и Црмничка нахија, Ровци, Кучи; поменути су Италијани, есадовци, генерал Вешовић са својим Арбанасима). У извештају су Французи наведени да су гонили Малисоре и Скадрани пријатеље одметника и црногорске владе.¹³⁸ Четири дана касније 42 одметничких вођа поднело је црногорском конзулу у Риму представку у којој је стајало следеће: "Дакле, свакоме је јасно као бијели дан, да је званично Србија под заштитом званичне Француске."¹³⁹

Током октобра преостали Французи су се делимично повлачили у Скадар. Петога октобра у Бар је стигло 200-300 француских војника из Ријеке Црнојевића на путу за Скадар.¹⁴⁰ Од придошних и раније стационираних 150 војника последњих дана октобра конституисан је у Скадру француски батаљон од 450-500 војника који је требало да остане у Скадру.¹⁴¹

Око 1. децембра 1919. у Боки Которској било је француских морнара. Они су мотрили на кретање италијанских пловних објеката на улазу у Боку Которску. Најприје је конзулат САД у Сплиту известио да Италијани мисле да изведу искрцавање у Сплиту, те је то подстакнуло Французе да, слично Американцима у Сплиту, онемогуће такав десант у Боки Которској.¹⁴² Ипак, наредних дана француски командант у Боки Которској изјавио је да ће његово држање у случају напада Италијана бити неутрално, док не добије какво ново наређење.¹⁴³ Француски поморски заповедник у Боки од 5. децембра држао је у покрету један торпиљер на простору између Будве и Молунта (на југу дубровачког подручја), који је имао да извиђа стање на морским просторствима.¹⁴⁴ Французи су од заплењеног аустроугарског наоружања образовали богати магацин; француски заповедник у Боки добио је од виших команди заповест да у случају сукоба Италијанима чува поверено складиште до последњег човека.¹⁴⁵

¹³⁷ АЈ, Делегација, Ф. XXVI/9, № 3707 и 3706.

¹³⁸ Архив Историјског института Црне Горе, група 80/6 (хартине Ј. Пламенца).

¹³⁹ Š. Rastoder, н.д., II, 722 (24. IX 1919).

¹⁴⁰ АВИИ, IV/2 кут. 81-III, бр. 4010 (6. X 1919).

¹⁴¹ ВРС XXXII: 30. X 1919.

¹⁴² ВРС XXXII: 2. XII 1919.

¹⁴³ АВИИ, IV/2, кут. 81-IV, бр. 5149 (6. XII 1919).

¹⁴⁴ АЈ, Делегација, Ф. XXVI/9, № 4968.

¹⁴⁵ АВИИ, IV/2, кут. 81-IV, бр. 5253 (11. XII 1919).

У то време Французи су и у Скадру заузели радикалнији став не само према Италијанима него и према његовом штићенику краљу Николи. Команданту Зетске дивизијске области приликом упознавања (6. децембра) генерал Де Фурту је рекао да ће ухапсити краља Николу ако се буде појавио у Скадру. Југословенском делегату у Скадру, поред осталог, казао је: ако би се пред Скадром појавиле веће скупине одметника, комбиноване с Италијанима, Де Фурту би се са војницима повукао у тврђаву, оставивши југословенској војсци слободне руке у одбрани границе. Преко својих обавештајаца пратио је кретање односних формација и обавештавао је о томе југословенску страну да изврши груписање јединица и друге мере. Де Фурту је већ наредио да се појача опрез у граничном саобраћају и да се сваки упад људи краља Николе преупреди, јер се мир морао сачувати без обзира на средства која су могла бити примењена, на Цетиње је послао свога повереника да се договори са владиним повереником.¹⁴⁶ Де Фурту је предложио југословенском делегату у Скадру да би било добро да српска војска поседне свој гранични појас према Бојани од ушћа реке до Скадра.¹⁴⁷ Делегација у Паризу је (око 1. децембра) такође предлагала да војска поседне десну обалу Бојане и тако се примакне Скадру.¹⁴⁸

Командант француског батаљона у Скадру дошао је (23. децембра) у Бар, да посети одељење батаљона које се налазило у Бару.¹⁴⁹

Кад су одметничка чета Сава Распоповића и једна арбанашка чета преко Бојане у исто време (30. децембра) напали пушчаном и митраљеском ватром лађу "Шкодру" под француском заставом, која је носила сто тона брашна за Црну Гору, Де Фурту је на лађи "Шкодра" и "Сатир" поставио по неколико војника са митраљезом да парирају сличан напад у будућност.¹⁵⁰ После напада на "Шкодру" уследио је напад и на "Сатир" (око 1. јануара 1920), који су извели одметници обучени у италијанску униформу.¹⁵¹ Де Фуртује од виших савезничких форума тражио дозволу да чисти Бојану од спрудова, како би пловидба била безбеднија, али је није добио због противљења Италијана; генералу је препоручено да избегава сукоб с Италијанима. На своју руку генерал је пазарног дана (пре 19. јануара) похапсио све сељаке из села дуж Бојане који су дошли на пијацу; неким селима је обећао заштиту од субверзивних елемената под одређеним условима.¹⁵²

¹⁴⁶ А.Ј. Делегација, Ф. XXV/7 МИД Пов. бр. 14898.

¹⁴⁷ Б. Храбак, *Сћање у Албанији у њеном граничном појасу према Косову и Македонији август-децембра 1919. године*, "Зборник Филозофског факултета XXV, Приштина 1996, 95.

¹⁴⁸ В. Храбак, *Zapisi sednica Davidovićeve dve vlade od avgusta 1919. do februara 1920*, "Arhivski vjesnik" XIII, Zagreb 1970, 53.

¹⁴⁹ ВРС XXXII: 26. XII 1919; Š. Rastoder, н.д., II, 1134 (29. XII 1919).

¹⁵⁰ Š. Rastoder, н.д., III Бар 1997, 1179, № 958; стр. 1183, № 0960; стр. 1202, № 974.

¹⁵¹ АВИИ, IV/2 кут. 81-IV, бр. 5527 (3. I 1920).

¹⁵² Š. Rastoder, н.д., III, 1272, № 1026 (19. I 1920).

Клемансоово гласило *L'Homme libre* (6. II 1920) донело је допис о борбама с Арбанасима и одметницима мајора Лазовића (децембра 1919) пред Подгорицом, у којој су разбијене три чете 12. српског пешадијског пука и заробљено преко 300 војника; војска је евакуисала Подгорицу, а Црногорци су ослободили затворенике. Затим су настале репресалије, па је више села уништено, а преко 1500 жена и деце морало је да се склони у Албанију. Тешко да је ико могао претпоставити да би такав допис могао да објави Клемансоов лист. Уопштenu информацију донео је и полузванични масонски *Le Temps*, према допису из Трста¹⁵³, опет у духу црногорске владе. Свакако Петар Шоћ је у неким новинама протурио и тезу: ратни губици Црне Горе били су велики и то није омогућило Црној Гори да се одбрани од анексије Србије која је извршена уз благослов генерала Франше д'Еперea.¹⁵⁴

У другој половини фебруара 1920. једна француска торпиљерка поново је предузела крстарење пред улазом у Боку Которску, да би спречила покушај упада какве групе Д'Анунција, сличан оном што је извршио на Ријечи. У то време највећи број италијанских бродова пошао је у правцу Боке Которске и Бара. Просто је несхватљиво да су управо у таквим условима Французи (прве мартовске недеље) коначно напустили Бар, оставивши у месту само четири војника и једног под-официра да чувају стражу на њиховом магацину.¹⁵⁵

Стално инсистирајући да Скадар припадне Црној Гори, А. Радовић је председнику Милерану упутио представку да француске трупе са генералом Де Фуртуом остану у Скадру до решења арбанашког питања на Конференцији мира. Одговор, међутим, није стизао. Одговор није могао дати ни поддиректор француског министарства иностраних дела Ладос; он је дао једну изјаву која се тичала прошлости: лондонски уговор из 1915. дао је Србији право на територију до Дрима. Но, таква питања била су узалудна кад је донета одлука да се повуку француска и британска војна одељења у Скадру, па је на терену, почевши од Божане, остала само италијанска војска.

Француска умешаност у збивања око Црне Горе поново је освежена нотом Ј. Пламенца крајем маја 1920. године, кад је изнета тврдња да је под командом генерала Венела и Франше д'Еперea Србија погазила суверенитет Црне Горе. Тиме би била завршена дневнополитичка веза Француске са Црном Гором у питањима њеног статуса.

Кад су Црногорци 28. новембра 1920. изашли на изборе за Уставотворну скупштину, и кад је зеленашка опозиција добила незнатно гласова, Француска је и формално признала уједињење Црне Горе и Ср-

¹⁵³ АЈ, Делегација, Ф. XXVI/10, № 5469 (6. V 1920).

¹⁵⁴ АЈ, Делегација, Ф. VI/3, № 6642; XXVI/1, № 5659 (Трумбић 12. II и 4. III 1920).

¹⁵⁵ ВРС XXXII: 2. III и 7. II 1920.

бије, па је повукла своје дипломатско представништво код црногорске владе у Неијију.¹⁵⁶

*
* *

У процесу стварања балканских држава од средине XIX века, спољни чинилац је имао значајнију улогу него обично, како у периоду 1848-78, тако и 1918. године. Кад није било претходног економског и културног повезивања јужнословенских земаља, заинтересована Европа створила је Југославију, јер домаће снаге су биле недовољне а припремљеност никаква. Од те заинтересоване Европе Французи су били најревноснији, јер им је према Италији, Мађарској и Аустрији био потребан војнички чврст савезник.

Academician Bogumil Hrabak

THE FRENCH AND MONTENEGRO (OCTOBER 1918 - END OF 1920)

Summary

On basis of Yugoslav, Italian and less French archival materijal the author has covered the theme by the chapters: 1) Events in Montenegro in October 1918 and French Generals; 2) French Advance in Albania and in Montenegro (until the end of 1918); General Venel and the French in Christmas Rebellion; 4) The French in Montenegro from Christmas Rebellion to July 1919; 5) The French and Montenegro from August 1919 to the end of 1920.

The essay does not represent the paper from the diplomatic history, nor does it enter deeper in the so called big politics. This text is to present the realistic relations of the French and the Serbs, brothers by weapons, whose day to day contacts in the field could only have been disturbed by that big politics, as it always has to count on the positions of other big powers. The application of that big politics has significantly depended of the positions of three French generals on the Balkans. They are *Louis Franchet D'Esperez*, *Venel*, *Charles Tahon*. Resistance to Italy and its imperious penetrations into the Mediterranean and Balkan space had been a realistic basis of French-Yugoslav friendship. That friendship was the most expressive from the break-through of Salonika Front to the Christmas Rebellion, and on the lowest level in February 1919, when launching of Montenegrin Executive People's Board was the most radical. France was helping uniting of the Yugoslavs, but its protection had not been so decisive in the events as it was shown by the emigrants around King Nikola and modern separatistically oriented Montene-

¹⁵⁶ Глас Црногорца бр. 92 (18. IV/1. V 1921), документи о прекиду дипломатских односа француске владе са владом Црне Горе, 20. XII 1920.

grin historians. French Army has never even indirectly been helping the uniters of Montenegro and Serbia on the terrain, and there are no data on material assistance (food, weapons), which had been the most important in creation of the frame of mind in Montenegro, because exhausted and until than plundered Serbia under the occupation was not able to extend material assistance to famished Montenegrin population. The weapons in Boka Kotorska has been collected by the French, although it was to belong to the new Yugoslav state.